

І. Я. Щупак

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

**Київ
Видавництво «Світоч»
2015**

ШАНОВНІ СЕМИКЛАСНИКИ!

Кожному з вас відомі історії про сміливих вікінгів і відважних рицарів, могутніх королів і загадкових учених-алхіміків. У фільмах, книжках, комп'ютерних іграх ви зустрічались із таємницями середньовічних замків і бібліотек, величчю християнських храмів і мусульманських мечетей. Усе це стосується світу Середньовіччя, який відображений на сторінках цього підручника.

Ви вже маєте досвід роботи з підручником історії, коли в шостому класі вивчали Стародавній світ. Тому сподіваємося, що під час роботи з цією книжкою у вас не виникатиме труднощів. Натомість буде задоволення від пізнання захоплюючого світу історії.

У підручнику, який ви зараз читаете, є свої **особливості змісту**.

Передусім, ми прагнули показати **зв'язок подій минулого із сьогоденням**, адже історія живе поруч із нами. Тому в ілюстраціях подій, що відбувалися в епоху Середньовіччя, відтворено їх сліди, які залишилися до сьогодні. Згадуючи тодішні міста, ми наводимо їх теперішні назви й інформуємо, які з них є столицями сучасних держав. Народи та їхні мови, країни та географічні назви, література та мистецтво Середньовіччя є частиною нашого теперішнього життя, про що ви пересвідчитесь, навчаючись за цим підручником.

Описуючи історії інших країн, важливо простежити їх **взаємозв'язок з подіями в Україні**. Адже слов'янські предки українців брали участь у міжнародній торгівлі й війнах, у господарських зв'язках і культурному обміні. Доля слов'ян на українській землі перетиналася з діями правителів європейських країн та азійських народів. Тому, наприклад, говорячи про середньовічні замки, ми згадуємо їх в англійському Лідсі та в українському місті Кам'янець-Подільськ. Показуємо міську ратушу в австрійському Відні та в Чернівцях, що на Буковині, тощо. Деяким із вас пощастило жити в місцях, пов'язаних із цікавими подіями середньовічного минулого. Тож ви зможете доповнити текст підручника тими відомостями, про які змогли дізнатися від своїх рідних, з книжок чи відвідавши місцеві музеї.

Як працювати з підручником

Підручник — це не просто книжка для читання, а особливий інструмент для навчання, яким треба правильно користуватися. Ви вже знаєте, як читати основний текст підручника, як працювати з історичними документами й картами, відповідати на запитання після параграфа.

Навчальний матеріал нашого підручника розподілений на **теми (мандрівки) й параграфи**, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти.

Деякі теми шкільна програма рекомендує вивчати через **практичні заняття**. Вони передбачають самостійну роботу учнів над текстами підручника й додатковим матеріалом, який можна знайти в бібліотеці та в інтернет-мережі. Ваш вчитель історії на практичних заняттях виступатиме як *консультант*.

Перед кожним новим параграфом наведено **питання на повторення** вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Важливі **поняття** та **нові слова**, які треба зрозуміти й запам'ятати, виділено в спеціальних «записках з монеткою» поряд із основним текстом. Усі ці поняття зібрані також у **словнику**, вміщеному в кінці підручника.

Дати для запам'ятовування, які допоможуть вам зрозуміти історію, виділені в тексті. Вони також повторюються після кожного параграфа і подані на прикінцевих сторінках підручника — у **списку дат**.

У рубриці «**Мовою документів**» наведено історичні джерела, які доповнюють картину історичних подій. Учитель історії допоможе вам навчитися критично оцінювати ці історичні документи.

Зверніть увагу на рубрику підручника під назвою «**Жива історія: документи, особистості, цікаві подробиці**». Тут подано невеличкі фрагменти історичних документів і думки істориків, історичні цікавинки й легенди. Наведені в цій рубриці історичні подробиці «оживляють» зміст, наповнюють його цікавими і важливими деталями.

Варто уважно переглядати **ілюстрації** підручника, які не просто доповнюють текст, а й інколи подають пізнавальну інформацію. Запитання до деяких ілюстрацій допоможуть вам помітити важливі ознаки, характерні для історичних подій та явищ.

Звичайно, історичну книжку не можна уявити без **карт**, які є і в цьому підручнику. Для виконання деяких завдань вам знадобляться і шкільні атласи з історії.

Питання та завдання після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці. Певні питання варто обговорити з однокласниками, розділившись на групи. Складніші — потребуватимуть вашої творчої роботи, використання додаткової інформації. Ці питання насамперед передбачені для тих, хто особливо цікавиться історією.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ Середньовіччя. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Запитання і завдання перед параграфом, які допоможуть пригадати вивчене й засвоїти матеріал нової теми

Знаю і систематизую нову інформацію

Мислю творчо і самостійно

Умію працювати з картою

Обговоріть у групі

ЗМІСТ

Повторення і вступ

ЗАПРОШУЄМО ДО ІСТОРИЧНОЇ МАНДРІВКИ

У ЧАСІ І ПРОСТОРИ

- § 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу 8
- § 2. Середньовіччя як епоха розвитку людства 12

Мандрівка перша

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- § 3. Велике переселення народів. 20
- § 4. Утворення «варварських королівств» 27
- § 5. Франкська імперія 34
- § 6. Візантійська імперія. 41
- § 7. Виникнення ісламу та Арабський халіфат 49

Мандрівка друга

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 8. Середньовічне європейське суспільство
та християнська церква 58
- § 9. *Практичне заняття.*
Рицарські традиції. Замки. 65
- § 10. Виникнення міст, їх забудова і мешканці. 69
- § 11. Ремесло та цехи. Торгівля й гільдії 75
- § 12. *Практичне заняття.*
Розвиток техніки та повсякденне життя людини
у середні віки. 81

Мандрівка третя

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

І ДЕРЖАВИ У X–XV ст.

- § 13. *Практичне заняття.*
Походи вікінгів та норманські завоювання.
Вільгельм Завойовник 86
- § 14. Хрестові походи. Взаємовідносини
європейського та східного світів 94
- § 15. Середньовічні держави: від роздробленості
до станово-представницьких монархій 106
- § 16. Англія і Франція у Столітній війні 114
- § 17. *Практичне заняття.*
Велика хартія вольностей 122
- § 18. Закріплення територіальної роздробленості
Священної Римської імперії та Італії 125
- § 19. Мусульманська Іспанія та Реконкіста. 132

Мандрівка четверта

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ

ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 20. Середньовічні школи й університети.
Початок наукових досліджень.
Книгодрукування 140
- § 21. Вплив церкви на середньовічне суспільство 147
- § 22. Раннє Відродження і гуманізм. 155
- § 23. *Практичне заняття.*
Християнські храми у житті
середньовічних європейців. 163

Мандрівка п'ята

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 24. Формування Польського
та Угорського королівств 170
- § 25. Новгородська боярська республіка.
Александр Невський. 182
- § 26. Утворення та зміцнення Московської держави . . 192
- § 27. Чеське королівство. Ян Гус і Гуситські війни. . . . 202
- § 28. *Практичне заняття.*
Виникнення слов'янської писемності.
Кирило і Мефодій 207

Мандрівка шоста

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- § 29. Середньовічне суспільство Індії та Китаю. 212
- § 30. Утворення Османської імперії.
Правління Мехмеда II. 226
- § 31. Внесок цивілізації Середньовіччя в історію
людства та становлення сучасної Європи 235
- Дати, що допоможуть зрозуміти історію 237
- Словник термінів і понять. 238

Повторення і вступ

**ЗАПРОШУЄМО
ДО ІСТОРИЧНОЇ
МАНДРІВКИ
У ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ**

§ 1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СПАДЩИНА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Пригадайте, коли, на думку вчених, з'явилася людина сучасного типу. Які заняття людей виникли у стародавні часи? Що означають поняття: «релігія», «мистецтво», «античність»?

НАДБАННЯ ДАВНИХ ЧАСІВ. У шостому класі ви ознайомилися з першою частиною всесвітньої історії — *історією Стародавнього світу*. Як ви вже знаєте, це — найдовший відрізок історії людства, від появи людини на Землі і формування первісного суспільства до

утворення перших держав у Межиріччі та Єгипті, історії стародавніх цивілізацій Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму. Ви пам'ятаєте, чим відрізнялися родинні відносини, господарство, суспільство, релігія стародавніх держав.

Саме в період історії Стародавнього світу з'явилися мистецтво й релігія, людина почала займатися скотарством, землеробством, ремеслом і торгівлею.

Відбулися зміни у способі життя й побуті людей: у них з'явилося більше часу для творчості. Стародавній світ дав людству унікальні пам'ятки архітектури й скульптури, живопису та поезії. Кожна культурна людина сьогодні має знати біблійні історії, грецькі міфи та латинські вислови, без знання яких багато творів мистецтва будуть незрозумілими, а духовний світ людини стане біднішим.

Грецькі боги біля фонтана в садах Версаля. Жан Котель

Яких давньогрецьких богів ви пам'ятаєте? Які латинські вислови використовуєте? Які цивілізаційні досягнення Давньої Греції і Стародавнього Риму вважаєте найважливішими?

Цивілізація (від лат. *civilis* — *громадянський, державний*) — це:

1) рівень матеріальних, технічних, духовних досягнень тієї або іншої групи народів або країн на певному етапі розвитку;

2) тип культури групи народів та країн, що склався історично, на певній території, у певних хронологічних межах.

Який біблійний сюжет відображено на картині? Кого з біблійних персонажів ви впізнаєте? Як зобразив їх художник? Тайна вечеря.
Леонардо
да Вінчі

Я ЦЕ ЗНАЮ

1. Що означає вислів: «Незворушний, мов Сфінкс»?
2. Яке значення має вислів: «Гудить, немов Єрихонська труба»?
3. Де виникло поняття «демократія»? Яке його значення?
4. Хто і за яких умов промовив фразу: «Рубікон перейдено»? На позначення чого ми вживаємо цей вислів сьогодні?
5. Які сучасні мови мають коріння в санскриті?
6. Що символізує гармонія Ян та Інь?

Дати відповіді на деякі запитання вам допоможуть малюнки-підказки:

УРОКИ ІСТОРІЇ. Історія багато чому навчила людей. У людства зародилися нові ідеї щодо устрою нашого світу, про закони природи й про те, яким має бути щасливе суспільство.

Історію Стародавнього світу відокремлюють від наших днів сотні й тисячі років, але її героїчні сторінки і сьогодні надихають народи в їхній боротьбі за волю та справедливість, багата культурна спадщина є основою для національного й культурного відродження. Проте, на жаль, є чимало прикладів того, як деякі безвідповідальні люди чи жорстокі диктатори намагалися використовувати історію для обману, виправдання свого панування, насильства

йгноблення, або навіть для знищення цілих народів. У старших класах ви вивчатимете, як у XX ст. німецькі нацисти на чолі з Гітлером розробили теорію, за якою вони проголосили себе спадкоємцями аріїв та носіями культури стародавніх римлян і північних вікінгів одночасно, натомість євреїв, слов'ян та інші народи вважали неповноцінними.

Важливо пам'ятати, що у кожного народу є своя унікальна та цікава історія, історичні герої та культурні досягнення, якими варто пишатися. Проте досі трапляються ненаукові фантазії та перекручені факти, спроби представити історію саме свого народу як найдавнішу, найціннішу,

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Осягнути історію людства дає змогу уявна картина прискорення історичного розвитку. Уявімо собі всю історію людства — близько 2 млн 600 тис. років — як марафонську дистанцію завдовжки 42 км 195 м. Якщо припустити, що за допомогою фантастичної машини часу її долає бігун, то протягом значного історичного періоду відбуватиметься дуже мало змін. Лише на 26-му км первісну темряву розсіє вогонь, яким почав користуватись пітекантроп. Тільки на 41-му км марафонець помітить перші пастки для тварин, зроблені неандертальцями. Кроманьйонець з луком і стрілами з'явиться біля бігової доріжки, коли до фінішу лишатиметься близько 650 м. Лише за 74 м до кінця дистанції бігун побачить єгипетські піраміди. За 44 м до фінішу уздовж бігової доріжки почнуть шикуватися римські легіони, які розсіються через 20 м (понад 1160 років), коли Рим впав під натиском варварів. За 7,5 м до завершення бігу промайне фігура сивого старця — Леонардо да Вінчі. Менш як за 3,5 м до кінця дистанції марафонець почує гуркіт першої залізниці. І лише за 86 см — за мить до фінішу — в небо злетить перший космічний корабель.

або таку, яка нібито надає право на вищість по відношенню до інших народів. Непоодинокими є приклади, коли намагаються принизити й спотворити історію та культуру народів. Такі спроби, врешті-решт, можуть призвести до війн, заподіяти багато лиха й завдати страждань людям. Запобігти цьому — одне з найважливіших завдань історичної науки. Аналіз минулого дає змогу уникнути помилок у майбутньому. Це — урок, який кожен з нас зобов'язаний не проґавити.

Історія Стародавнього світу пов'язана і з історією слов'янських народів, історією України та інших країн. Адже саме з Візантії — спадкоємиці Римської держави — поширилося на Русі християнство. З Візантії прийшло кириличне письмо, яким ми користуємося сьогодні. Звідти ж — багато культурних традицій, що сприяли формуванню у Східній Європі православної християнської цивілізації, до якої належить і сучасна Україна.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Дайте визначення поняттю «цивілізація».
2. Назвіть центри найдавніших цивілізацій. Охарактеризуйте їх здобутки.
3. Пригадайте назви найбільших держав Стародавнього Сходу.
4. Які події історії Стародавнього світу відбувалися на теренах сучасної України?

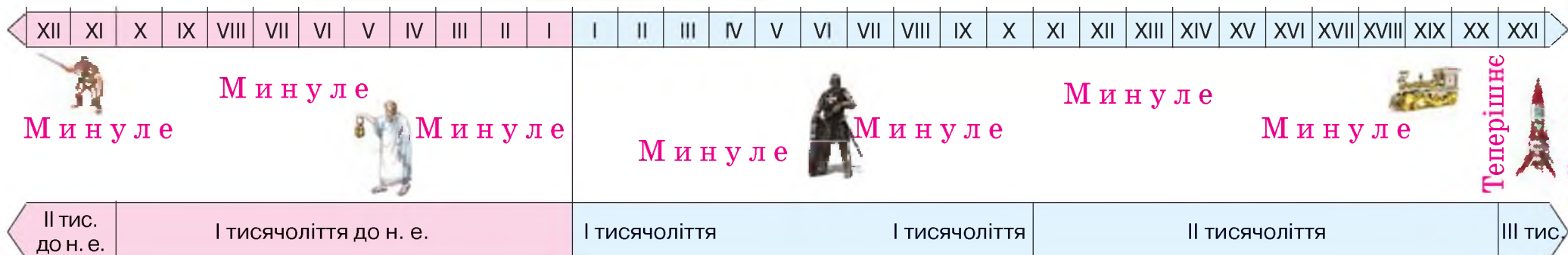
Мислю творчо і самостійно:

5. Як ви розумієте вислів «прискорення історичного розвитку»? Поясніть на прикладі історії своєї родини.

Обговоріть у групі:

6. Чому знання історії та культури Стародавнього світу важливе для сучасної людини?
7. Які, на вашу думку, досягнення людства Стародавнього світу мають найбільше значення в теперішні часи?

§ 2. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ЕПОХА РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Пригадайте, коли відбулося падіння Західної Римської імперії. Чи означало це кінець античної цивілізації? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЩО ТАКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. Історичну епоху, що наставала після найдавніших часів і тривала з середини V ст. до кінця XV ст., називають **Середньовіччям**. Відлік цієї епохи розпочинається із занепаду Західної Римської імперії, що стало страшною історичною катастрофою. У 476 р. перестала існувати держава, яка протягом тисячоліття була центром політичного розвитку й осередком культури для багатьох країн і народів. Завершує хронологічні межі Середньовіччя 1492 р., коли Христофор Колумб відкрив Америку.

Середньовіччя — період в історії Європи, що тривав із середини V до кінця XV ст.

Саме поняття «Середньовіччя» «подарували» світові італійські поети й філософи, і вигадали його

Вогнища
інквізиції
(середньовічна
мініатюра)

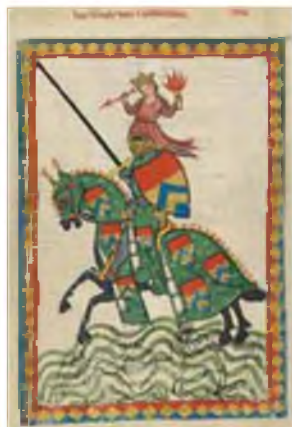
Інквізиція, про яку ви дізнаєтеся згодом з цього підручника, спалювала на вогнищах людей, звинувачених у відступництві від віри, чаклунстві.

лише тоді, коли ця епоха вже завершувалася й розпочалася нова доба, нова історія (про неї ви дізнаєтеся в наступному класі).

Італійці вважали, що в історії людства між «світлими часами» і новою добою тривали «похмурі століття». Перші відзнаменувалися розквітом Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, коли панували освіта, культура, розум. Розвиток людства, не гірший, ніж за античності, продовжився у нову добу. А століття, які відмежовують Стародавній світ і нову епоху, відзначилися проявами дикунства, забобонів та жахів, призвели до загального занепаду Європи. Так виник образ «похмурого Середньовіччя».

Люди завжди критикують недалеке минуле або сьогодення, натомість занадто ідеалізують старі часи. Згодом, коли Середньовіччя все далі відходило в минувшину, люди почали відзначати переваги і цієї доби порівняно з тим часом, у якому вони жили. Деякі навіть вважали, що епоха Середньовіччя була чи не найкращою в історії. Бо тоді, мовляв, повітря не було забруднене викидами із фабричних труб, людей не знищували смертоносною технічною зброєю. Люди почали ідеалізувати середні віки, уявляючи, що тоді нібито справді панували шляхетність, мужність, цінувалася гідність. Ці часи сприймалися як доба лицарства, поетично зображеного в романах Вальтера Скотта та зверненнях до Прекрасної дами.

Насправді в Середньовіччі поєднувалися світлі, позитивні, та похмурі, негативні прикмети та явища. Не може бути тільки «поганою» чи «гарною» велика історична доба.

В історичних романах лицарі є символами шляхетності та гідності
(ілюстрації середньовічних книжок)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ. Історики виділяють три періоди Середньовіччя: Раннє, Розвинуте, Пізнє.

У часи *Раннього Середньовіччя* формувалися держави на території Західної Європи, Скандинавії та на землях, заселених слов'янами і германцями.

До *Розвинутого Середньовіччя* вчені відносять період від XI ст. до початку XIV ст., коли зі швидким розвитком господарства з'являються міста, швидко зростає населення, виникає особливе середньовічне суспільство із притаманною йому культурою.

Пізнє Середньовіччя від початку XIV ст. і до кінця XV ст. характеризувалося сповільненням господарського розвитку, зменшенням людності, кризовими явищами в суспільстві.

Наступне століття ознаменувалося зародженням Нового часу.

Вівтар
св. Іоанна.
Х. Мемлінг

Роздивіться ілюстрацію. Спробуйте визначити особливості епохи Середньовіччя. Дізнайтеся про них більше з наступного пункту параграфа та інших додаткових джерел інформації. Доповніть ілюстративний ряд.

ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. Отже, від занепаду доби античності розпочався новий період зі своїми особливостями, новими центрами.

Середньовіччя від давніх часів відрізняється тим, що значними історичними подіями охоплювалася вся Європа, а не тільки узбережжя Середземного моря, як це було в давнину. Італія на два століття втратила про-

відну роль. Значного розвитку досягла Візантійська держава.

У період Середньовіччя в господарстві багатьох країн світу відбулися кардинальні зміни: сформувалися нові — **феодальні відносини**.

Основною особливістю феодалізму є *васалітет* — угода між васалом і сеньйором-землевласником, за якою васал отримував від сеньйора землю, присягався у вірності та військовому служінні йому, а сеньйор мав захищати свого васала (про це буде йтися в наступних параграфах).

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

Деякі історики вважають, що феодалізм існував у Західній Європі, а на інших теренах виявлялися лише окремі його ознаки.

Наприклад, Київська Русь на початку свого розвитку (IX–X ст.) не була феодальною державою. Її панівний стан складався не із землевласників, а з воїнів-купців, які жили за рахунок торгівлі, військової здобичі і податків (полюддя). Населення здебільшого складалося не з кріпаків, а з вільних селян, які жили племенами та родами. Існували на Русі і раби (переважно полонені) і зростаюча верства напіввільних селян-закупів — тих, які отримували позику від землевласника і ставали залежними від нього.

На Русі не було формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні володіння бояр були не умовними феодальними ленами*, а спадковою власністю (вотчинами).

Великий київський, а згодом і старші удільні князі панували над молодшими удільними князями. Але всі князі належали до однієї династії Рюриковичів, тому їхні взаємовідносини були більшою мірою міждинними, ніж феодальними, зв'язками. Решта населення була вільною.

Феодалізація в Київській Русі почалася в середині XI ст. з поселенням княжої дружини на землі. Тоді ж Київська держава почала розпадатися на удільні князівства (що нагадувало роздробленість у Західній Європі). Руські князі та бояри XII–XIII ст. керувалися рицарськими чеснотами, серед яких чільне місце посідав пошук честі та слави, вірність верховному владці, боротьба з «невірними» (степовиками) тощо.

У Великому князівстві Литовському, до якого належала більшість українських земель із середини XIV ст. до 1569 р., був розвинутий феодалізм.

Таким чином, пік розвитку феодалізму в Україні припадає на період, коли на Заході він уже зникав.

* Лен — спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей.

У середні віки *розширилась площа оброблюваної землі*. Досконалішими стали знаряддя праці хліборобів: широко використовувалися плуг і борони, водяні та вітряні млини. Поліпшився обробіток ґрунту.

Чимало сучасних міст виникло саме в епоху Середньовіччя. Це стало поштовхом для розвитку господарства й культури.

Саме з середніх віків люди користуються порцеляновим посудом, дзеркалами, виделками, милом, окулярами, гудзиками, механічними годинниками. З'явилися доменні печі. Вирішальне значення мав винахід пороху та вогнепальної зброї для розвитку військової справи. З розвитком мореплавства удосконалилося будівництво кораблів. Сміливі мандрівники дослідили значну частину суші, морів і океанів, відкрили нові материки — Америку й Австралію.

Культура початку Середньовіччя відрізняється своїм релігійним наповненням. *Релігія* глибоко проникла в побут і звичаї народів і стала основою розвитку їхньої духовної культури. Видатних успіхів досягло *мистецтво*.

Побудовані багато століть тому фортеці, храми, ратуші дотепер прикрашають міста.

У середні віки з'явилась *перша друкована книга*. Про новини люди почали дізнаватися з газет. Було *відкрито університети*, в яких розвивалися освіта та наука. Вчені винайшли термометр і барометр, телескоп і мікроскоп. Було створено вчення про обертання планет навколо Сонця, висунуто гіпотезу про існування безлічі світів.

У середні віки *утворились держави, що існують і в наш час*: Англія, Франція, Іспанія, Польща, Чехія та ін. Склалися мови багатьох народів: англійська, французька, німецька, італійська тощо.

Тобто, порівняно зі стародавніми часами, людство зробило великий крок уперед у розвитку господарства і культури. Більшість явищ сучасного життя сягають корінням у часи зародження національної культури та національного характеру багатьох народів Європи — французів, німців, італійців, східних, західних і південних слов'ян.

Французьке місто Каркасон донині зберегло ознаки Середньовіччя (сучасне фото)

Перший друкарський верстат

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ. Історію середніх віків вчені вивчають за допомогою *пам'яток матеріальної культури*. Це знаряддя праці, якими в ті часи користувалися селяни та ремісники, зброя, меблі, посуд тощо. Вони зберігаються у багатьох музеях світу.

Середньовічна історія ближча до нашого часу, ніж історія Стародавнього світу. Добрими «оповідачами» тогочасного життя є *історичні пам'ятки*. У старовинних містах і в наші дні можна побачити квартали будинків ремісників і купців, фортеці й вежі, храми.

Історію середніх віків учені мають змогу відтворити, проаналізувавши численні *писемні історичні джерела*, що зберігаються в архівах. До таких документів належать описи володінь, звіти управляючих маєтками, записи законів і указів правителів, вироків судів, заповіти, дарчі, купчі записи тощо.

Збереглося також чимало історичних *творів-хронік (літописів)* того часу. У них викладено події від створення світу і до періоду життя письменника-хроніста. Є й такі історичні твори, автори яких не тільки оповідали, а й прагнули систематизувати та пояснити події.

До наших днів дійшло чимало творів художньої літератури, *праць учених і творів мистецтва*: малюнки на книжках і килимах, картини і статуї в храмах.

Визначте, до яких джерел історії належить кожне зображення.

Як ви вважаєте, що історики можуть дізнатися з цього малюнка про облаштування та зброю воїнів середньовіччя, особливості битви та місце її проведення?

Ілюстрація до середньовічної поеми «Пісня про Роланда»

Для вивчення історії Середньовіччя дуже цінними є *пам'ятки народної творчості*: старовинні народні перекази, народні пісні, балади, казки, рицарські романи.

Учені черпають відомості про життя людей із багатьох джерел. Вони зіставляють їх, з'ясовують, наскільки правдиво в них відображено життя, а потім роблять висновки, пояснюють окремі події й цілі періоди історії.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття «Середньовіччя».
2. Що вивчає історія середніх віків? Яке місце посідають середні віки в загальній історії?
3. Визначте періодизацію історії середніх віків.
4. Як учені дізнаються про життя людей у часи Середньовіччя? Назвіть основні джерела історії середніх віків.
5. Розкажіть про основні досягнення у розвитку господарства в середні віки.
6. Які важливі зміни відбулися в розвитку культури за доби Середньовіччя?

Мислю творчо і самостійно:

7. Чому в історичній пам'яті європейців закріпилися межі Середньовіччя, визначені 476 та 1492 роками? Чи починається певна історична доба раптово, чи з конкретної дати?
8. Що спільного та відмінного було між Київською Руссю та феодальною Західною Європою?

Умію працювати з картою:

9. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, Західну Європу, Скандинавію; землі, що були заселені слов'янами, германцями.

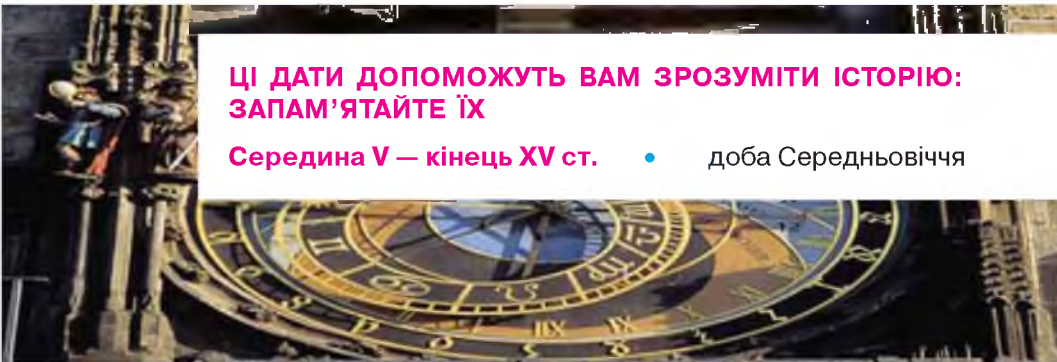

Обговоріть у групі:

10. Чи було Середньовіччя добою відсталості, а чи часами розквіту цивілізації?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

Середина V — кінець XV ст. • доба Середньовіччя

Мандрівка перша

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ:

- Велике переселення народів
- Утворення «варварських королівств»
- Франкська імперія
- Імперія Карла Великого
- Візантійська імперія
- Виникнення ісламу та Арабський халіфат

§ 3. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Пригадайте, кого римляни називали варварами, і що означає це слово. Які суспільні відносини були в Римській імперії, і які – у варварських племен? Які варварські племена здійснювали набіги на Римську імперію пізніх часів її існування?

НАВАЛА ГУНІВ ТА ГОТІВ. У другій половині IV ст. з Азії до Європи вторглися *гуни*. Ці войовничі кочовики підкорили величезні простори степів Євразії та витіснили тамтешні племена на захід. Цей рух населення посилив вторгнення і переселення германських, сарматських і слов'янських племен на територію Римської імперії. Римська імперія з її добре обробленими землями та багатими містами була для германців особливо привабливою. Вони переселялися сюди зі своїми родинами, домашнім майном, худобою. Такі переселення людей називають **міграцією**.

Міграція (лат. *migratio*, від *migro* — *переходжу, переселяюся*) — переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

Вождь готів (мозаїка з Великого палацу у Константинополі)

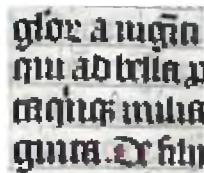
Велике переселення народів — масштабне переміщення населення у IV–VI ст., яке поклато початок новим державам на руїнах Західної Римської імперії.

Наприкінці IV ст. у володіння Римської імперії, на територію Балканського півострова вторглися германські племена *готів*, що прийшли в Причорномор'я з балтійського узбережжя ще наприкінці II ст. У Причорномор'ї готи створили великий племінний союз, який об'єднував *вестготів* (західні готи), які жили на північ від нижнього Дунаю, і *остготів* (східні готи), що займали території за Дністром.

Так розпочалося **Велике переселення народів**. Воно мало кілька причин: зміни клімату, що змушувало кочовиків шукати нові пасовища для худоби; посилення майнової та соціальної нерівності, зростання ролі вождів і знаті, їхнє прагнення до захоплення нових земель і воєнної здобичі.

На території Римської імперії жило багато так званих **варварських племен**. Варварами греки і римляни називали всіх негреків і неримлян — германців, слов'ян та ін.

Пам'ять
про готів —
готичний
шрифт

ГЕРМАНЦІ ТА РИМ. Природні умови та клімат у середні віки, як і в попередні, продовжували визначати заняття людей, спосіб їхнього життя і побут, традиції й особливості культури і навіть характер (мешканці південних країв — більш емоційні, жителі півночі — більш розважливі). Майже вся Європа була вкрита лісами, що були місцем полювання та збирання їстівних дарів, джерелом незамінної в усіх справах деревини. Річки слугували природними кордонами між групами людей та водночас шляхами сполучення.

На початку нової ери германські племена зайняли територію від Рейну до Одера, частину Скандинавського півострова. Селилися германці на галявинах, на узліссі, біля річок і струмків. Їхні поселення часто складалися з кількох дворів, що пізніше розрослися в села. Для захисту від ворогів село оточували валом, ровом, огорожею. Германці зводили дерев'яні будинки, які обліплювали сиріою глиною.

«Германці люблять, щоб худоби було багато», — писав давньоримський історик Тацит про заняття германців. Вони розводили свиней, корів, овець і птицю. Водночас із скотарством важливе місце посідало землеробство. Германці орали землю сохою і легким плугом, розпушували її дерев'яною бороною. Коли ділянка виснажувалася, вони розчищали нову. Ці племена займалися полюванням, рибальством.

На початку нашої ери германці жили в умовах *розкладу первісного суспільства*. Виникала майнова нерівність. Вождів обирали із знатних сімей. Тільки знатні люди виступали тепер на зборах. Вони мали більше худоби і більші

Догляд за худобою
(середньовічна мініатюра)

Германці-землероби
(історична реконструкція)

Германський
воїн

Молот Донара

ділянки землі, ніж рядові германці. Їм припадала і більша частина воєнної здобичі.

Військові вожді набирали собі постійні загони — *дружини*. Вони присягали на вірність вождю. Напади на Римську імперію підсилили нерівність серед германців.

Під час війни всі чоловіки, здатні носити зброю, ставали воїнами, створювали народне ополчення. Військовополонені ставали рабами. Вони одержували невеликі ділянки землі, на яких господарювали. Частину вирощеного зерна та худоби раб віддавав своєму панові.

У давнину германці сповідували язичництво. Вони обожнювали стихійні явища природи. Вважали, що в Донара — бога грому та блискавки, є молот. Проїжджаючи по небу, він кидає його в хмари і викликає грозу. У германців не було храмів, а богам вони поклонялись у священних гаях, де споруджували кам'яні вівтарі.

У III ст. господарство Римської імперії занепадало. Однією з причин занепаду було розорення дрібних і середніх власників. Зростала чисельність великих землевласників.

Дедалі більшого значення набував *колонат* (у перекладі з латинської — *землероб*). Колони — це дрібні орендарі, що виходили із середовища обезземелених селян. Вони одержували від землевласника частину знарядь праці, іноді одного-двох рабів. Натомість віддавали землевласникові частину врожаю і працювали на нього декілька днів на рік.

Чимало власників стало відпускати рабів на волю, наділяючи їх земельними ділянками, за які вони, подібно колонам, платили частину врожаю і відробляли певну кількість днів.

Основним завданням імператора була боротьба з повсталими і відбиття нападів варварів. Тому чисельність війська значно збільшилася. А це приводило до зростання податків, що викликало дедалі більше невдоволення.

Проте остаточного удару Римській державі завдала боротьба рабів і колонів, які виступили разом із варварами.

Бюст
імператора
Валента

АДРІАНОПОЛЬСЬКА БИТВА. У 375 р. гунни вступили у боротьбу з остготами, розбили їх і продовжили свій рух на захід. На своєму шляху вони спалювали, знищували села, посіви, господарства. Рятуючись від гунів, вестготи перебралися на правий берег Дунаю і, з дозволу римського імператора, оселилися на Балканському півострові (у Фракії), зобов'язавшись захищати кордони імперії.

Оборона
Адріанополя
(історична
реконструкція)

Визначте за
малюнком, чим
оборонялися
римляни
у битві
з вестготами.

Імператорські чиновники обіцяли забезпечити вестготів продовольством, але не виконали обіцяного. Почався страшний голод. Заради шматка хліба або собачого м'яса вестгот мусив віддавати в рабство сина або сам ставав рабом.

Голодуючі вестготи повстали і рушили на Константинополь. Багато рабів і колонів долучилося до повстання; у 378 р. воно охопило весь північний схід Балканського півострова. Проти вестготів виступив східноримський імператор **Валент** (328–378 рр.) з військом. Під час битви під Адріанополем у **378 р.** вестготи обійшли військо з тилу і знищили його. Загинув і сам імператор. Тільки підкупивши готських вождів, новий імператор добився припинення воєнних дій.

Вестготам було віддано великі землі на північному заході Балканського півострова. Поселення численних і войовничих варварів у центрі імперії було для неї дуже небезпечним.

ПОДІЛ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Римська імперія в **395 р.** була поділена між двома братами-імператорами Аркадієм і Гонорієм. Утворилися дві імперії — **Східна** (або **Візантія**), зі столицею в *Константинополі*, і **Західна**. Під владою Західної імперії залишилися Італія і західні провінції Європи й Африки. До складу Східної ввійшли Балканський півострів, Єгипет і римські володіння в Азії.

Вторгнення вестготів у Рим
(мініатюра XV ст.)

Аттіла.
Картина художника
Ежена Делакруа

Поділ імперії ще більше ослабив сили обох держав. Особливо тяжким було становище Західної імперії з її спустілими містами, зруйнованими селищами, частими повстаннями.

ВТОРГНЕННЯ ВЕСТГОТІВ В ІТАЛІЮ.

Вестготи під проводом короля *Аларіха* (370–410 рр.) спустошили Грецію та Македонію. Для захисту Італії було викликано легіони з Галлії, Британії та Іспанії. До війська призивали навіть рабів. Але й після цих заходів захищати Апеннінський півострів від варварів удавалося лише протягом декількох років. У 410 р. вестготи захопили Рим, ворота якого відчинили раби.

БИТВА НА КАТАЛУНСЬКИХ ПОЛЯХ. ПОГРАБУВАННЯ РИМУ ВАНДАЛАМИ.

У середині V ст. орди гунів вторглися в Галлію — провінцію Західної Римської імперії. Гуни, очолювані *Аттілою*, перепливли Рейн і дійшли до Орлеана. Походи Аттіли мали загарбницький характер. Тому вестготи, бургунди та франки виступили на боці римлян.

У 451 р. відбулася знаменита битва римських військ, очолюваних *Аецієм* (390–454 рр.), з гунами на Каталунських полях (поблизу сучасного французького міста Труа в Шампані). Аттіла змушений був відступити за Рейн. У 452 р. гуни вирушили на завоювання Риму. Дійшовши до Медіолана і піддавши спустошенню Північну Італію, вони повернулися за Дунай, де Аттіла раптово помер. Створене ним царство розпалося.

У середині V ст. племена вандалів переправилися з Африки в Італію й у 455 р. легко оволоділи Римом. Цього разу пограбування та розгром міста тривали два тижні і були особливо жорстокими. Вандали трощили статуї, знищували книжки, палили будинки. Після їхньої навали в Римі вціліло

лише 7 тис. жителів. Саме відтоді масове знищення культурних цінностей завойовниками стали називати *вандалізмом*.

ПЕРЕВОРОТ 476 РОКУ І ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ НА ЗАХОДІ.

Після вторгнення вестготів Рим втратив світове значення. Столиця Західної імперії була перенесена на північ Італії, до Равенни. Рим спорожнів. На Римському Форумі — площі в центрі стародавнього Рима — росла густа трава і паслися свині. Формально Західна імперія існувала ще кілька десятиліть, але римські імператори перетворилися на безвладні іграшки в руках варварських вождів, що порядкували в Італії. У 476 р. проводир германських найманців Одоакр скинув останнього римського імператора **Ромула Августа** й оголосив, що Західну Римську імперію знищено.

Таким чином, господарський, державний і суспільний лад було підірвано, падіння імперії було неминучим. Імперію зруйнували і повстання невдоволених пригнобленим простих людей, і навали варварів.

476 рік вважають роком падіння Західної Римської імперії, коли закінчилась історія Стародавнього світу.

Ромул
Августул

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Давні германці I ст. н.е. (за Тацитом)

У менш важливих справах радяться старійшини, а про найважливіші — всі, причому ті справи, за якими виносить ухвали народ, (попередньо) обговорюються старійшинами. Сходяться у певні дні, якщо тільки не станеться щось несподіване і раптове... Тишу встановлюють жерці... Потім вислуховують короля або когось із старійшин відповідно до його віку, знатності, військової слави, красномовства, не стільки тому, що в його владі наказувати, скільки через переконливість. Якщо думка (їм) не подобається, її відхиляють гучним гомоном, а коли подобається, то потрясають списами: ушановувати зброєю в них найпочесніший спосіб схвалення...

Перед народними зборами можна також виступати з обвинуваченням і пропонувати їм на розгляд справи, за які присуджується страта. Покарання зустрічаються різні, залежно від злочину: зрадників і перебіжчиків вішають на деревах, боягузів і дезертирів... топлять у драговині та болоті і зверху закидають хмизом... Більш легкі злочини теж відповідно караються: з обвинувачених стягують штраф певною кількістю коней і худоби... На цих же зборах обирають і старійшин, що вершать суд в округах і селищах...

Яку роль відігравали народні збори в житті германців?

**ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Поясніть поняття «міграція», «Велике переселення народів».
2. Назвіть причини Великого переселення народів.
3. Розкажіть про вторгнення гунів на територію Західної Римської імперії.
4. Назвіть дати, коли відбулися:
 - а) Адріанопольська битва;
 - б) поділ Римської імперії;
 - в) битва на Каталунських полях;
 - г) захоплення вандалами Рима;
 - д) падіння Західної Римської імперії.
5. Якими були наслідки поділу Римської імперії?
6. Назвіть причини загибелі Римської імперії.

Мислю творчо і самостійно:

7. Розкажіть про здобуття Аларіхом Рима:
 - а) від імені воїна-вестгота;
 - б) від імені римлянина.

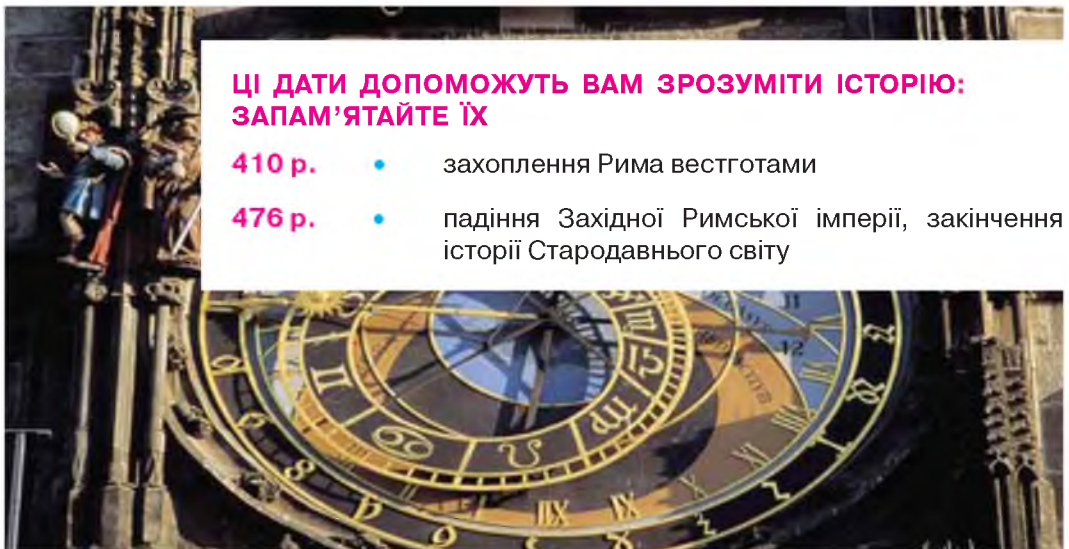
Умію працювати з картою:

8. Покажіть на карті, вміщеній у вашому атласі, кордони Візантії та Західної Римської імперії.

Обговоріть у групі:

9. Чому поразка під Адріанополем мала катастрофічні наслідки для Римської імперії?
10. Що, на вашу думку, було найстрашніше під час пограбування Рима вандалами?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

- 410 р.** • захоплення Рима вестготами
- 476 р.** • падіння Західної Римської імперії, закінчення історії Стародавнього світу

§ 4. УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ»

Пригадайте, де і коли з'явилися племена вестготів та остготів. Коли і за яких обставин Римська імперія розділилася на Західні і Східну? Де і за яких умов виникло християнство?

ОСТГОТИ В ІТАЛІЇ. Після перевороту 476 р. Італію завоювали остготи. Ці племена в 493 р. утворили на Апеннінському півострові своє королівство на чолі з королем Теодоріхом. Центр королівства був у Равенні. Королівство проіснувало до 555 р.

ВИНИКНЕННЯ ФРАНКСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. Германські племена франків жили на землях уздовж нижньої течії Рейну. На чолі кожного племені стояв військовий вождь. У V ст. серед франкських вождів висунувся хитрий, обачливий і жорстокий Хлодвіг (481–511 рр.) із роду Меровея. Правителів із цього роду називали Меровінгами.

Франків приваблювали родючі рівнини сусідньої Галлії. Вони мріяли захопити там землю і худобу, дорогу зброю та бойових коней. Вступивши в союз із вождями інших племен, Хлодвіг повів франків у похід на Галлію.

У 486 р. поблизу міста Суассона франки розбили військо римлян і підкорили собі північну частину Галлії. Пізніше вони захопили південь країни, а також багато германських племен на схід від Рейну.

Франки жили невеликими селищами. Кожна сім'я займала таку ділянку, яку могла обробити самотужки.

Завоювавши Галлію, франки не відбирали в місцевих землевласників їхню власність, тому багато представників місцевої знаті визнали владу Хлодвіга. Ця знать допомагала Хлодвігу правити країною, крім того, багаті римляни поріднилися з франкськими вождями.

Близько 500 р. франки створили державу. Хлодвіг став королем — єдиним верховним правителем держави. Йому підкорялося населення всієї країни. Король передавав

Мавзолей Теодоріха
у Равенні, Італія

Подумайте, чому столиця держави була перенесена до Равенни.

Хлодвіг —
король франків
(зображення
на бронзовій
медалі)

Сторінка із «Салічної правди»

Хрещення
Хлодвіга
(вітраж
середньо-
вічного
собору)

владу в спадок своїм синам. За злочини, вчинені проти короля, карали стратою.

Король сам вирішував важливі державні справи, радячись лише з представниками заможної знаті. Про його рішення повідомляли рядових франків на військових оглядах, що здійснювалися щорічно навесні.

Під час війни збиралося ополчення з вільних франків. Але постійною військовою силою була королівська дружина.

У кожному області Хлодвіг призначав правителів-графів. Вони збирали з населення податки, командували загонами воїнів, вершили суд, але найвищим суддею був король.

За часів Хлодвіга була складена «Салічна правда» — перелік правових норм, на яких ґрунтувався суспільний лад як родового, так і раннього державного періоду. Більшість її статей присвячена злочинам проти особистості та майна. Ці статті встановлювали покарання за крадіжку свиней, рогатої худоби, коней, собак, рабів, за підпал, зруйнування огорож.

«Салічна правда» передбачала суворі покарання, великі штрафи за вбивство, тілесні пошкодження. Наприклад, за вбивство раба з челяді штраф становив 30 солідів, напіввільного — 100, вільного франка — 200, графа чи королівського чиновника — 300 солідів. Це були великі суми, адже за один солід можна було купити однорічного бичка.

Хлодвіг і його спадкоємці для зміцнення своєї влади роздавали королівські землі як нагороду за службу своїм прибічникам і дружинникам. Знатні люди ставали великими землевласниками. На їхніх полях працювали раби і колони. Вони набирали собі загони воїнів і наділяли їх землею. Поступово вільні франки були позбавлені своїх прав.

Перед смертю Хлодвіг розділив Франкське королівство між своїми синами. Його нащадки постійно воювали між собою й сусідами. У 843 р. розкол держави був закріплений у договорі, укладеному у Вердені онуками Карла Великого.

Правонаступниками імперії стали три королівства: Західнофранкське, Східнофранкське і Середнє (майбутні Франція, Німеччина і частково Італія).

АНГЛО-САКСОНСЬКІ КОРОЛІВ-СТВА.

Стародавні жителі острова Англія називалися бриттами. Історії відомий один із знаменитих вождів бриттів — **Артур**. Після того як римські війська на початку V ст. захопили острів, на бриттів почали нападати германські племена саксів, англів і ютів. Вони жили між Ельбою і Рейном та на Ютландському півострові. Опір бриттів очолив Артур. Англо-саксонські завоювання Британії тривали понад 150 років і закінчилися на початку VII ст.

Під час завоювання англо-сакси знищили частину населення, частина була витіснена на західні землі острова, решту ж перетворили на рабів і залежних людей. Деякі племена бриттів із часом почали переселятися на півострів Арморика в північно-західній Галлії, що пізніше став називатися Бретань. Повну незалежність від англо-саксів зберегло кельтське населення Ірландії.

У результаті англо-саксонського завоювання на території Британії утворилося сім невеликих королівств англо-саксів, що постійно ворогували між собою. Всі ці королівства були ранньофеодальними державами.

Основним заняттям англо-саксів було землеробство, займалися вони і скотарством, рибальством, мисливством, орали землю важким плугом. Сіяли озиму пшеницю, жито, ячмінь, овес, боби, горох. Рівень розвитку господарства в англо-саксів у VII–VIII ст. був приблизно таким самим, як у франків у V–VI ст., тому що вплив римських порядків на англо-саксів був досить незначним.

У англо-саксів тривалий час зберігалися общинні відносини. Вільні селяни-общинники брали участь у народних зборах, володіли зброєю і становили основу військового

Легендарний Камелот —
замок короля Артура. *Гюстав Доре*

Рицарі
«Круглого
столу»
(сучасна
реконструкція)

Англо-сакси

ополчення. Виділялись і знатні люди, що поступово перетворювались на великих землевласників. Крім вільних селян, існували залежні люди і раби.

На чолі кожної англо-саксонської держави стояв король. Його влада була обмежена «Радою мудрих», що складалася з представників знаті. «Рада мудрих» затверджувала закони і була верховним судом королівства. Вона обирала короля і могла його усунути. Водночас, сильною була роль общини. На її зборах під головуванням виборного старости вирішувалися всі найважливіші питання.

Між державами велася постійна боротьба за титул верховного короля.

У 829 р. **Екберт**, король молодого князівства, об'єднав під своєю владою всі англо-саксонські королівства і прийняв титул верховного короля. На цей час в основному завершився процес злиття англо-саксів і вцілілих після завоювання бриттів в один народ.

Ще наприкінці VI ст. до Британії прибули посланці папи римського для поширення християнства. На острові було засновано багато монастирів, що стали осередками церковної освіти та літератури. Християнізація привела до появи в англо-саксів латинської писемності.

Таблиця 1

«ВАРВАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА» НА ТЕРЕНАХ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Народи	Територія	Заснування держави	Занепад держави
Англи, юти і сакси	Південна та Центральна Британія	V ст.	
Бургунди	Долина Родану	V ст.	534 р. — завоювання франками
Франки	Галлія	Кінець V ст.	
Лангобарди	Північна та Центральна Італія	Кінець VI ст.	774 р. — завоювання франками
Остготи (східні готи)	Італія, Сицилія та Ілірія	Кінець V ст.	536–555 рр. — завоювання Візантією
Вандали	Північна Африка	Перша половина V ст.	534 р. — завоювання Візантією
Вестготи (західні готи)	Південна Галлія та Іспанія	Перша половина V ст.	507 р. — завоювання Південної Галлії франками 711–718 рр. — завоювання Іспанії арабами

УМІЮ ПРАЦЮВАТИ З КАРТОЮ

1. Покажіть на карті, вміщеній на с. 31, або у вашому атласі всі держави, зазначені в табл. 1.
2. Покажіть території, в яких, на вашу думку, були найбільш зацікавлені візантійські царі. Поясніть, чому ви так вважаєте.
3. Визначте, у межах якої держави опинилося місто Рим.
4. Зіставте карту «варварських королівств» у VI ст. з картою провінцій Римської імперії (для цього треба взяти підручник або атлас історії Стародавнього світу, 6-й клас). Зверніть увагу на території, що розташовувалися в межах імперії та поза нею й утворилися в V–VI ст. Які зовнішні чинники, на вашу думку, сприяли занепаду Західної Римської імперії?

ІРЛАНДСЬКА ЦЕРКВА. Перші християни з'явилися на території Ірландії приблизно на початку V ст. Християнство було принесено на ці землі **святим Патриком**, християнином кельтського походження.

За свідченням одного галльського автора, у часи навали на Галлію спочатку Аттіли, а потім готів, вандалів і Аларіха «всі вчені люди, що були по цей бік моря, повтікали в заморські країни, надто в Ірландію, і всюди, де з'являлися, вони приносили населенню тих країв величезний розвиток у науках». Саме ці «вчені люди» знайшли притулок в Ірландії і принесли сюди ті досягнення цивілізації, що зникали на континенті.

В Ірландії протягом VI–VIII ст. зберігалися знання грецької та латинської мов. Церковні книги Святого Письма були написані латинською, тому вона збереглася тут як «мова Святого Письма».

Духовне життя в Ірландії було зосереджене в монастирях. Тут обдаровані діти вивчали священні тексти. Таким чином, монастирі були і школами. Протягом цього відрізка часу класична правильна латинь найкраще зберігалась у монастирях Ірландії. На континенті європейці вивчали живу латину, що відійшла від норм класичної мови і переживала процес поділу на окремі романські мови. Справжнє відродження християнства на континенті стало можливим саме завдяки активній діяльності ірландських проповідників.

Починаючи з VI ст., ірландські ченці, наслідуючи біблійного Авраама, зрікалися всіх земних зв'язків, йшли в Англію, Галлію, навіть в Італію та Палестину.

Святий Патрик — небесний покровитель Ірландії

Головний кафедральний собор у м. Дублін, Ірландія

ЖИВА ІСТОРІЯ: документи, особистості, цікаві подробиці

У той час багато церков було пограбовано військом Хлодвіга...

І от вороги викрали з однієї церкви разом з іншими церковними прикрасами надзвичайно велику і красиву чашу. А єпископ цієї церкви послав до короля просити, щоб, якщо не можна його церкві одержати інші священні посудини, то, принаймні, одержала б хоч (згадану) чашу. Вислухавши це прохання, король сказав посланцю: «Йди за нами в Суассон, тому що там будуть ділити все захоплене. Якщо мені випаде за жеребом і посудина, яку просить святий отець, я виконаю (його прохання)». І от, прибувши в Суассон, король сказав, склавши посередині всю здобич: «Прошу вас, найхоробріші воїни, не відмовтеся дати мені, крім поділу, хоча б цю посудину», — він мав на увазі згадану вище чашу. Коли король сказав це, ті, що мали здоровий глузд відповіли: «Все, що ми бачимо тут, великий король, належить тобі, як і самі ми покірні твоїй владі. Роби все, що тобі забажається, тому що ніхто не може опиратися твоїй владі». Коли вони так сказали, один легковажний, заздрісний і запальний із голосним лементом підняв сокиру і розрубав чашу, сказавши: «Нічого з цього не одержиш, крім того, що належить тобі за жеребом». Всі були цим здивовані, але король затаїв образу під покірливістю та терпінням. Приховавши в серці рану, він узяв чашу і передав її посланцю єпископа.

Минув рік, і він наказав зібратися всьому війську зі зброєю, щоб показати на безрешетому полі, наскільки справно тримають цю зброю. І от, коли обходив там ряди, підійшов до того, хто розрубив чашу, і сказав йому: «Ніхто не тримає так неохайно зброю, як ти, бо і спис твій, і меч, і сокира — все нікуди не годиться», — і, вирвавши у нього сокиру, кинув її на землю. А коли той нахилився, щоб підняти її, король, змахнув своєю сокирою, розрубив йому голову: «Так, — сказав він, — ти вчинив із чашею в Суассоні». А коли той помер, повелів усім розійтися по домівках, викликавши ще більший до себе страх.

Багато вів він війн і багато здобув перемог...

Поміркуйте, чому ніхто не виступив проти Хлодвіга, коли він убив воїна. Про що свідчить цей випадок?

Помста Хлодвіга
(середньовічна
мініатюра)

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Коли Італія була завойована остготами?
2. Коли було утворено Франкську державу на чолі з Хлодвігом?
3. Розкажіть про внутрішній устрій Франкської держави та розвиток господарства.
4. Що таке «Салічна правда»?
5. Як утворилися англо-саксонські королівства?

Мислю творчо і самостійно:

6. Чи існував насправді король Артур? Використовуючи різні джерела, проведіть власне дослідження. Про його результати розкажіть у класі.

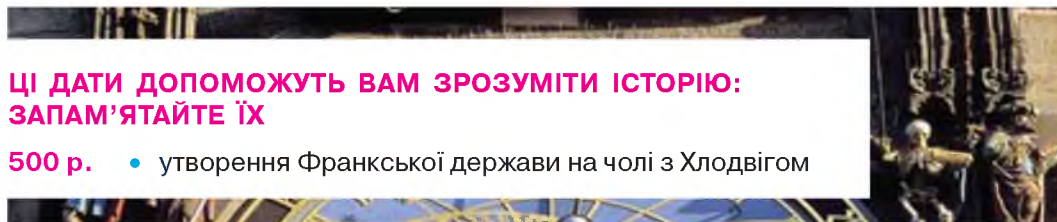
Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті територію, яку заселяли англо-сакси.

Обговоріть у групі:

8. Який вплив мала ірландська церква на розвиток суспільства?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

500 р. • утворення Франкської держави на чолі з Хлодвігом

§ 5. ФРАНКСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте визначення понять: «монарх», «імперія», «хроніка». Які імперії існували в давнину на європейських територіях? Якою мовою розмовляли мешканці Стародавнього Риму?

Золотий диск епохи Меровінгів

Статуя Карла Мартелла у Версальському палаці, Франція

Піпін Короткий (малюнок доби Нового часу)

ЗАНЕПАД ВЛАДИ МЕРОВІНГІВ. Меровінги щедро роздавали своїм дружинникам, чиновникам і церкві великі ділянки землі. У результаті постійних дарувань влада Меровінгів значно ослабла. Силу в державі отримали інші, найбагатші землевласники.

У зв'язку з цим королі з роду Меровінгів відійшли на задній план і дістали прізвисько «ледачі», а фактична влада в королівстві перейшла до рук великих землевласників,

так званих *майордомів* — старших управителів королівським двором.

Згодом майордоми зосередили в своїх руках усю владу в королівстві і стали його фактичними правителями. «Королю, — як зазначав літописець, — залишилося задовольнятися лише титулом». Одному з майордомів, **Карлові Мартеллу** (717–741 рр.), вдалося об'єднати під своєю владою все королівство франків.

У першій половині VIII ст. на Галлію почали нападати араби. У 732 р. майордом Карл Мартелл у битві під містом Пуатьє завдав поразки арабам. Їх просування в Європу було зупинено. Незабаром арабів було витіснено з Південної Галлії.

КОРОНАЦІЯ ПІПІНА КОРОТКОГО — ЗАСНОВНИКА ДИНАСТІЇ КАРОЛІНГІВ.

Після смерті Карла Мартелла майордомом став його син **Піпін Короткий** (741–768 рр.), прозваний так через маленький зріст. Він уводив християнство серед германських племен.

У 751 р. Піпін відправив у монастир останнього Меровінга і став королем франків. Але перед цим Піпін направив посланців до папи римського із запитанням: «Чи добре, що у Франкській державі правлять королі, які не володіють реальною королівською владою?» На що папа відповів: «Краще називати королем того, хто має владу, ніж того, хто не володіє нею». Згодом папа коронував Піпіна Короткого.

Дякуючи за це, Піпін допоміг папі в боротьбі з державою лангобардів. Під владу папи римського було передано міста Рим і Равенну з околицями. Так у Середній Італії утворилася держава римських пап — *Папська область*, що проіснувала понад тисячу років (до 1870 р.).

ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО. У 768 р. Піпін Короткий помер. Влада перейшла до його сина **Карла Великого** (768–814 рр.). У середні віки про Карла Великого було складено багато пісень і легенд. Він був високий на зріст. Письменники і хроністи прославляли його бойові подвиги, справедливість і мудрість. Сучасників вражала його кипуча енергія, він вникав у всі дрібниці управління державою. Від імені Карла Великого походить назва династії франкських правителів *Каролінгів*.

Військо Карла Великого здійснило понад 50 походів на сусідні країни. Карл прославився також служінням християнській церкві, сприянням культурі й освіті. У 774 р. на прохання папи римського він виступив проти лангобардів. Розгромивши їх, Карл приєднав до своїх володінь велику частину Італії.

У 778 р. військо Карла здійснило похід на Іспанію. Втім, війна з арабами була для Карла невдалою, і франкам довелося відступити. Відхід франкського війська прикривав маленький загін на чолі з небожем короля графом Роландом. У Піренейських горах загін потрапив у засідку і був повністю знищений у запеклому бою з місцевими жителями. Про загибель загону Роланда пізніше було складено героїчну поему. Карл знову розпочав війну з арабами і завоював невелику область на півдні від Піренейських гір.

Найбільш тривалою і важкою була війна з племенами саксів. Карл здійснив проти них вісім походів. Спочатку він підкорив землі західних і східних саксів. На зборах вожді більшості сакських племен прийняли присягу на вірність Карлові. Вони також зобов'язалися прийняти християнську віру. Але щойно франкське військо повернулося додому, сакси повстали. Вони вбивали франкських воїнів, руйнували фортеці та монастирі. Карл придушив ці виступи з надзвичайною жорстокістю, страчуючи тисячі саксів.

Зрештою сакси були переможені і стали підданими франкського короля. Цьому сприяло те, що Карл подарунками привернув на свій бік багатьох знатних саксів, які почали підтримувати його. Країну саксів було розділено на графства. Графами було призначено знатних франків і вождів саксів.

Карл Великий

Символи державної влади Карла Великого: Євангеліє та імператорська корона

Підпис імператора (фрагмент)

Дізнайтеся, чому слово «король» походить від імені Карла Великого. Як це відображено в його підписі?

Спільно зі слов'янами Карл Великий розгромив державу кочівників, що прийшли з Азії і жили на землях уздовж середньої течії Дунаю.

Визначте, яке значення мала коронація: 1) для самого Карла; 2) для його роду; 3) для держави франків; 4) для Візантії.

Наприкінці правління Карла Великого під його владою опинилося багато племен і народів. За розмірами своєї території Франкське королівство наближалось до колишньої Західної Римської імперії.

У 800 р. Карл Великий прибув до Рима і був оголошений імператором. Папа поклав на його голову золоту імператорську корону. Титул (почесне або високе звання) потрібний був Карлові для того, щоб зміцнити свою владу над завойованими народами. Правителі інших країн Європи прагнули заступництва Карла Великого і союзу з ним.

Уся влада належала Карлові, а управління здійснювали чиновники. Офіційною мовою була латинська. Найближчими радниками Карла були люди, що знали римську історію і культуру.

У військо призивались у цей час власники не менш як чотирьох звичайних наділів. Значну його частину становила кіннота. Здебільшого вирушали в похід феодали зі своїми загонами.

«КАРОЛІНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ». За часів Карла Великого відбулося піднесення культури, назване істориками «каролінгським відродженням». Карл запрошував до двору освічених людей з інших країн. У королівському палаці збиралися видатні вчені, історики, поети. Діяло наукове товариство — «Палацова академія», в якому читали й обговорювали твори античних і церковних авторів. За наказом Карла збирали й переписували давні латинські та грецькі рукописи.

Коронація Карла Великого (середньовічна мініатюра)

Літургійний гребінь

Відерце для святої води

(Різьба по кістці — один із жанрів каролінгського декоративного мистецтва)

Підписання
Верденського
договору
(середньовічна
мініатюра)

Проте за час так званого «каролінгського відродження» (800 р. — перша половина IX ст.) були закладені підвалини європейської духовно-політичної культури.

ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР. Франкська імперія не була міцною і проіснувала недовго. Народи і племена, завойовані франками, були тимчасово об'єднані силою зброї, але вони продовжували жити за своїми звичаями і розмовляти різними мовами.

Панування натурального господарства, відособленість окремих областей, слабкий розвиток міст і торгівлі підірвали єдність держави. Для великих землевласників централізована влада була обтяжливою. Франкська знать спочатку підтримувала Карла Великого, оскільки він допоміг їй у захопленні земель і покріпаченні вільних селян. Але, досягнувши своєї мети, феодали вже не потребували сильної влади імператора. Вони створювали у своїх володіннях власні загони воїнів, суд, мали своїх управляючих і прикажчиків. Селянські повстання охоплювали тоді невеликі райони. Феодали могли впоратися з ними і без допомоги короля.

Після смерті Карла Великого його спадкоємці, що правили окремими частинами імперії, неперервно воювали один з одним. У 843 р. три внуки Карла Великого уклали між собою в місті Верден *договір про поділ імперії*. Пізніше на її території утворилося три великі королівства: Франція, Німеччина й Італія. Однак і ці держави не були стійкими. Кожна з них розпалася на окремі володіння, а ті — на кілька дрібних. Настав *час феодальної роздробленості*.

Володіння кожного великого феодала стало майже самостійною державою. Такий феодал збирав податки з населення, чинив над ним суд. Феодали постійно воювали між собою — вели міжусобні війни.

Феодальні
сходи

Щоб мати свій загін воїнів, кожний великий феодал віддавав частину своїх земель із селянами дрібним феодалам як винагороду за службу. Власник земель вважався стосовно цих феодалів *сеньйором* (старшим), а феодали, що одержували від нього ці землі, ставали його *васалами* (військовими слугами).

Главою всіх феодалів у країні вважався король. Він був найвищим суддею в суперечках між ними й очолював військо, якщо на країну нападали вороги. Король був сеньйором для *герцогів і графів*. На щабель нижче стояли *барони і віконті* — васали герцогів і графів. Барони були сеньйорами *рицарів* — дрібних феодалів, у яких не було своїх васалів. Коли починалася війна з іншою державою, король закликав у похід герцогів і графів, а ті зверталися до баронів, які приводили з собою загони рицарів. Так створювалося феодалне військо.

Відносини між феодалами нагадували сходи, на верхніх щаблях яких стояли великі феодали, на нижніх — дрібні. Така організація феодалів дістала назву *феодальні сходи*.

Сеньйор наділяє землею васала
(мініатюра XIV ст.)

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Придворний історик Ейнгард про війну Карла Великого із саксами

І от почалася проти них ця війна, що велася з великою взаємною запеклістю, але все ж із більшими втратами для саксів, ніж для франків, цілих 33 роки. Складно полічити, скільки разів сакси були переможені й здавалися на милість нашого государя.

Ніколи государ не давав їм безкарно робити це, мстився за злочин і карав по заслугах, чи то сам приводив військо, чи то посилав його зі своїми графами. Нарешті, приборкавши всіх, хто раз у раз повставав, він перевів 10 тисяч чоловік, що жили по обидва боки Ельби, піднявши їх разом із жінками й дітьми, і розселив по всій Галлії та Германії. Відомо, що ця війна, яка тривала стільки років, закінчилася на умовах, запропонованих государем і прийнятих підкореними.

Які факти, наведені Ейнгардом, підтверджує хроніка? Зіставте текст параграфа зі змістом історичного джерела. Що нового ви дізналися про війну із саксами?

**ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Назвіть причини занепаду династії Меровінгів.
2. Розкажіть про коронацію Піпіна Короткого.
3. Поясніть поняття «каролінгське відродження». У чому воно виявлялося?
4. За допомогою словника іноземних слів поясніть значення таких слів: *герцог, граф, сеньйор, васал*.
5. Накресліть схему «Феодалні сходи» та підпишіть кожен зі щаблів.

Мислю творчо і самостійно:

6. Складіть розповідь про завоювання франками саксів:
 - а) від імені воїна-сакса;
 - б) від імені воїна-франка.

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті території, захоплені Карлом Великим (див. стор. 34 цього підручника або атлас).

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

768 — 814 рр. • правління Карла Великого

843 р. • укладення Верденського договору про поділ імперії Карла Великого

§ 6. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте, які землі належали до Східної Римської імперії після розколу єдиної Римської держави в 395 р. Які народи там жили? У чому були переваги географічного розташування м. Візантій (Константинополь)? Дайте визначення поняття «мозаїка».

Константин I

УТВОРЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Наприкінці III ст. гостріше виявлялися відмінності між Західною і Східною Римською імперією. У Східній імперії інтенсивніше розвивалося господарство.

За імператора **Костантина I** (306–337 рр.), столиця імперії була перенесена у Візантій, пізніше названий *Константинополем*. Це був великий центр торгівлі та ремесел.

Східна Римська імперія остаточно відокремилася від Західної у **395 р.** До її складу належали: Балканський півострів, Мала Азія, острови Егейського моря, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, великі міста Північного Причорномор'я. На її території жили різні народи — греки, вірмени, сирійці, фракійці та ін.

У IV–VI ст. Східна Римська, або Візантійська імперія була великою державою. Вона вела торгівлю з країнами Причорномор'я, Закавказзя та ін. Візантійські купці подорожували в Індію та Китай. Розвивалися зв'язки Візантії з країнами Заходу — Італією, Іспанією, Галлією.

Візантійські
бронзові
монети

Дізнайтеся більше про це найбільше місто Європи, розташоване на березі Босфору, яке має велике міжнародне, історичне та культурне значення.

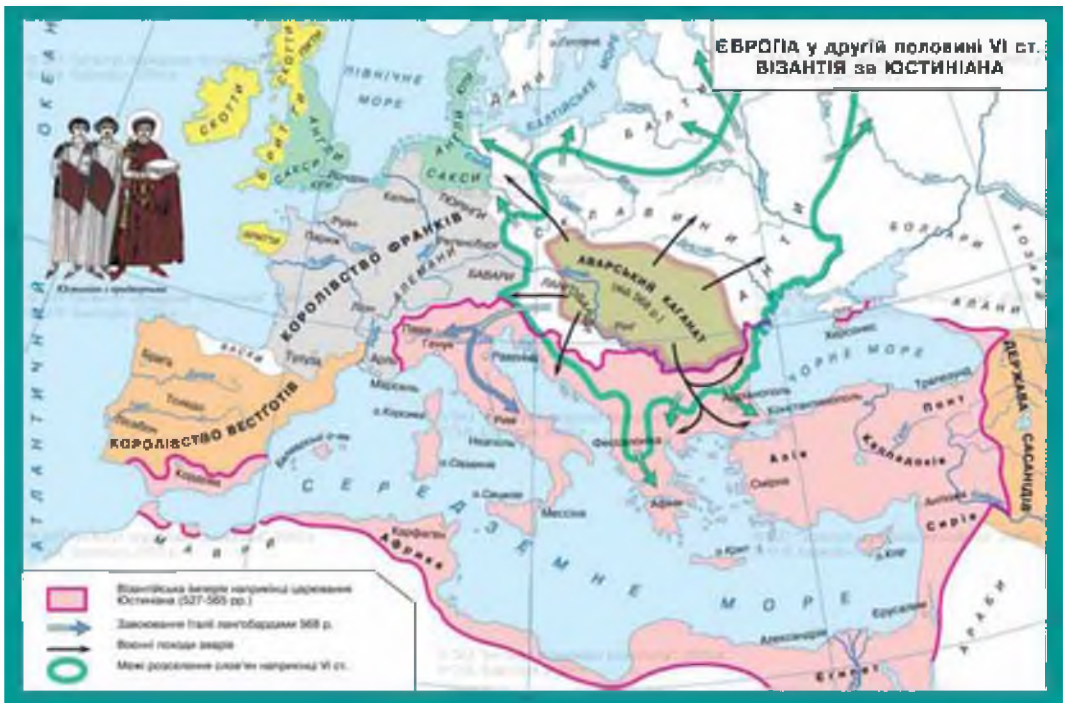
Константинополь — це сучасний Стамбул, столиця Туреччини

Константинополь був розташований на березі протоки Босфор, де перетиналися два важливі торговельні шляхи: сухопутний — із Європи в Азію, і морський — із Середземного моря в Чорне. Численні зручні морські гавані у Візантії сприяли розвитку мореплавства.

Занепад рабовласницьких відносин відбувався більш швидкими темпами в Східній імперії. Рабів наділяли значними ділянками землі. Почастішали випадки звільнення рабів. Отримавши свободу, вони лишалися в особистій залежності від своїх колишніх господарів. Швидше, ніж у Західній Римській імперії, розвивався колонат. За користування наділом колони обробляли поля і платили податки власникам землі. Діти були зобов'язані займатися тим, чим і їхні батьки. Намагаючись забезпечити власників землі робітниками, Костянтин заборонив колонам залишати маєтки.

ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА. У Візантії збереглася сильна імператорська влада. Імператор правив країною за допомогою безлічі чиновників. Розпоряджаючись багатою скарбницею, він утримував сильну армію. Тому Візантія могла захищати свої кордони від варварів і навіть вести загарбницькі війни. Спираючись на армію та чинов-

ників, імператори намагалися зберегти рабовласницькі відносини.

Спробу відновити Римську імперію в попередніх кордонах і зміцнити рабовласницький устрій зробив імператор **Юстиніан** (527–565 рр.). Він був сином селянина з Македонії. Його дядько, Юстин I, розпочавши службу в армії рядовим воїном, став воєначальником, а потім солдати проголосили його імператором. Він викликав Юстиніана до столиці, допоміг здобути добру освіту, а потім зробив його своїм співправителем.

Юстиніан мав великий розум, енергію й організаторський хист, уміло підбирав і спрямовував своїх помічників. За словами історика того часу Прокопія Кесарійського, Юстиніан міг, не виявляючи гніву, тихим рівним голосом віддати наказ про вбивство десятків тисяч ні в чому не винних людей.

Одним із важливих заходів Юстиніана, що сприяли зміцненню імперії, було видання *Зводу цивільного права (Кодекс Юстиніана)*. Це були уривки з творів видатних римських правознавців, що пояснювали закони, коротке керівництво до користування Кодексом і видані за Юстиніана нові закони. Звід законів проголошував необмежену владу імператора, охороняв приватну власність. Будь-яка непокірність владі жорстоко каралася. Головне правило його політики було таким: єдина держава, єдиний закон, єдина релігія.

Юстиніан будував багато храмів і монастирів, переслідував язичників, юдеїв і відступників від учення церкви: їх обмежували в правах, звільняли зі служби, деяких судили. Було закрито знамениту школу в Афінах — великий центр язичницької культури, а її викладачам довелося жити у вигнанні.

Зростання податків, утиски урядовців і релігійні переслідування призвели в 532 р. до повстання в Константинополі. Повсталі вимагали від Юстиніана зменшення податків і звільнення з посад деяких жорстоких чиновників. За наказом імператора лідерів заворушення стратили. Ця розправа підштовхнула жителів столиці до рішучих дій.

Повстанці з криками «Ніка!» («Перемога!») взяли в облогу

Юстиніан I
(мозаїка
церкви
Сант-Вітале в
Равенні, Італія)

Сторінка з Кодексу Юстиніана

Площа Іподром у Константинополі,
де відбулося повстання «Ніка»
(сучасне фото)

палац імператора, почали громити і підпалювати будинки багатіїв і урядові будівлі. Вони вимагали, щоб Юстиніан зрікся престолу. Але лідери повстанців діяли нерішуче: зібравшись на іподромі (майдані для кінноспортивних змагань), де почалося повстання, вони обговорювали, що робити далі. А імператор не шкодував коштів на підкуп нестійких повстанців. Загони найманців непомітно підібралися до іподрому і з оголеними мечами увірвалися на арену. Вони влаштували там жахливу різанину, перебивши до 35 тис. осіб. Основні сили повстанців були розгромлені.

БОРІТЬБА З ВАРВАРСКИМИ КОРОЛІВСТВАМИ Й АРАБАМИ.

Скориставшись чварами в королівстві вандалів, Юстиніан спорядив у 534 р. військо (500 кораблів) для завоювання Північної Африки. Очолював експедицію найкращий полководець Велісарій. Візантія швидко здобула перемогу над вандалами і захопили столицю королівства Карфаген.

Але утиски візантійських чиновників призвели до повстань місцевих племен. Їх підтримали візантійські найманці, яким не дали обіцяних земельних ділянок, рабів-втікачів та колони. Потрібно було близько 15 років, щоб повністю підкорити Північну Африку.

Після першої перемоги над вандалами Юстиніан почав завоювання королівства остготів в Італії. Військо Велісарія захопило Сицилію, південь Італії і пізніше оволоділо Римом. Інше військо завоювало королівство остготів, південно-західну частину Іспанії.

Розширення меж імперії було здобуто високою ціною. Імперія великими зусиллями захищала свої межі.

У VI ст. з півдня на Візантію напали араби. Вони захопили Палестину, Сирію та Єгипет, а до середини VII ст. — всю Північну Африку. У східній частині імперії оселилося багато персів, вірменів, арабів.

Територія Візантійської імперії зменшилась майже вдвічі. Візантія зберегла лише Малу Азію, південну частину Балканського півострова та деякі області Італії.

В епоху іконоборства у візантійському храмовому мистецтві допускалися лише нерелігійні сюжети

ІКОНОБОРСТВО. У VIII — на початку IX ст. деякі візантійські імператори вступили в конфлікт із церквою. Вони вели боротьбу проти шанування ікон у храмах. Тому сучасники називали їх іконоборцями. Багато монастирів було закрито, перетворено на казарми або майстерні. Ченців силою та погрозами змушували відбувати військову службу, одружуватися, непокірних відправляли на заслання або навіть страчували.

Іконоборців підтримувало багато жителів східних областей імперії. Але проти них виступили ченці, яким вдалося повести за собою частину населення Балкан. Наприкінці VIII ст. боротьба з шанувальниками ікон ослабла. У середині IX ст. шанування ікон було урочисто відновлено, а іконоборців прокляли. Але відібрані багатства церквам не повернули, бо іконоборство було тільки приводом для закриття великих монастирів, конфіскації їх майна, насамперед земель, яких бракувало уряду для роздавання військовому стану.

ПОБУТ ВІЗАНТІЙЦІВ. У середньовічній Візантії села були невеликими — від 10 до 30 дворів. Будинки споруджували з каменю чи дерева, покривали їх черепицею, очеретом або соломою, стіни зовні обмазували глиною. Біля будинку були сад і город, огорожені парканом.

Знать у провінціях споруджувала укріплені садиби. Власник великого маєтку жив у мурованому будинку з терасою, портиками, балконами, водограями. У просторих кімнатах стіни та підлога були з мармуру. Двері прикрашали різьбленими візерунками на пластинах із слонової кістки. Біля будинку споруджували лазню, комору, стайню, хлів, закладали сади, вирощували квіти та виноград.

Міське житло було обставлено різноманітними меблями. Одяг зберігали у скринях, а шафи для одягу були тільки в палацах. Дерев'яні ліжка з високими узголів'ями в багатих будинках покривали пуховими матрацами. Поверх них клали килими або звірячі шкури.

Міські бідняки жили в убогих комірках. Спали на лежанці, покритій ганчір'ям. Якщо на ній і був матрац, то напханий очеретом або соломою. Світло проникало в житло крізь вікна, у багатих будинках вони були засклені. Увечері засвічували світильники з маслиною олією.

Нищення ікон
(середньовічна
мініатюра)

Ювелірні прикраси візантійців

В основному візантійці їли двічі на день. Уранці споживали варену їжу: рибу, боби та капусту, приправлені маслиновою олією, а ввечері обмежувалися хлібом і сиром з овочами та фруктами.

У будинках знаті часто влаштовувалися гучні бенкети. До делікатесів імператорської кухні належала курка, начинена мигдалем. Страви були жирними і гострими. М'ясні страви приправляли різними соусами.

Візантійці вміли випікати солодощі: торти з муки і меду, пироги, тістечка. Фрукти й овочі їли свіжими, вареними, сушеними. Вином угамовували спрагу, запивали їжу. Настоящий на травах напій вживали як ліки.

У заможних домах користувалися металевим і скляним посудом, у бідних — глиняним. Традиція користуватися виделкою прийшла з Візантії в країни Західної Європи.

Для робочого люду звичайним одягом був хітон — сорочка з грубої тканини, підв'язана мотузкою, вузькі штани, короткий плащ, який застібався шпилькою на плечі. У заможних людей хітони були прикрашені вишивками, їхні рукави були звужені біля зап'ястя. Жінки носили довгу туніку з рукавами; виходячи з дому, зверху надягали плащ.

Знатні люди носили ювелірні прикраси: намисто, сережки, браслети, персні з коштовними каменями. Вони часто використовували запашні масла й ароматичні суміші, привезені з Аравії та Індії. Жінки користувалися косметикою — рум'янами, білилами, фарбою для повік і вій.

Хлопчик з віслюком
(мозаїка Великого імператорського палацу в Константинополі)

Жінка з глечиком

КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ. За часів Юстиніана візантійська культура досягла свого розквіту. Було споруджено дивовижної краси церкви. Близько 530 р. постав Софійський собор (після завоювання турками собор був перетворений на мечеть). На весь світ славилася візантійська мозаїка.

Церква Сант-Аполлінаре нуово в Равенні, Італія.

Довге приміщення, обмежене з двох сторін колонами (неф), освітлювали два ряди вікон, розташованих високо вгорі. Такий тип християнської святині стали називати базиліка.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Враження остготського короля Атанаріха від відвідання Константинополя (VI ст.)

Атанаріх, охоче прийнявши запрошення, вступив до величного міста і з подивом промовив: «Тепер я бачу на власні очі це славетне місто, про яке я часто чув, але не йняв віри». І, озирюючись навколо, він то захоплювався положенням міста, то дивувався каравану кораблів, то дивлячись на знамениті стіни і на силу народу з різних племен, що буйною хвилею стікається сюди, як військо в бойовому порядку, в одну річку з усіх боків, промовив: «Немає сумніву, імператор є земним Богом, і хто наслідуюється проти нього піднятися, сам буде винний у пролитті власної крові».

У візантійського флоту була грізна зброя — «грецький вогонь». Це була суміш із негашеного вапна, сірки та нафти, що спалахувала при зіткненні з водою.

Яке враження справляла столиця імперії на варварських правителів?

**ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ:
запитання й завдання**

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Розкажіть про утворення Візантійської імперії.
2. Охарактеризуйте особливості правління Юстиніана.
3. Що стало передумовою повстання «Ніка»? Чому воно зазнало поразки?
4. Чому територія Візантійської імперії зменшилася у VI ст.?
5. Поясніть поняття «іконоборство». Як до нього ставилися народні маси?
6. Яким був побут візантійців?
7. Опишіть зовнішній вигляд міста у Візантійській імперії.

Мислю творчо і самостійно:

8. У чому полягало значення для державного устрою Зводу цивільного права (Кодексу Юстиніана)?
9. Складіть розповідь «Один день з життя візантійця».

Умію працювати з картою:

10. Покажіть на карті території, що входили до складу Візантійської імперії.

Обговоріть у групі:

11. Чому, на вашу думку, рабовласницькі відносини занепадали в Східній Римській імперії швидше, ніж у Західній?

**ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ:
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ**

527 — 565 рр. • роки правління Юстиніана

§ 7. ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ ТА АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Покажіть на політичній карті світу Азію та Аравійський півострів. Якими були основні заняття кочових народів? Як називається Святе письмо юдеїв та християн? Пригадайте визначення понять: «язичництво», «монотеїзм».

ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ АРАВІЇ НА СПОСІБ ЖИТТЯ ЇЇ НАСЕЛЕННЯ.

Араби — семітський народ, який тисячі років тому оселився на Аравійському півострові. За традицією, біблійний Авраам мав сина Іцхака, від якого походять євреї, та Ісмаїла й Кахтана, від яких свій рід ведуть араби. Саме слово «араби» означає *сухий, посушливий, пустельний*.

Клімат Аравії дуже сухий і жаркий, у центрі півострова температура сягає +50 °С. Постійних річок тут майже немає. Від пекучого сонця не можна врятуватися серед рідкої пустельної рослинності, і лише в оазах є життя. Тут ростуть фінікові пальми, фруктові дерева, люди вирощують бавовну та зернові.

Сувора природа пустелі визначила заняття населення, основним з яких було *кочове скотарство*. Араби рухалися разом зі стадами овець та кіз, з ними були і «кораблі пустелі» — верблюди, які не тільки самі можуть тривалий час обходитися без води, а й дають молоко.

Аравійський півострів в усі часи перетинали важливі *торговельні шляхи*. Каравани перевозили пахощі і тканини з Південної Аравії; рабів, золотий пісок і слонову кістку — з Африки; зброю, зерно і рослинні олії — із Сирії; шовк — із Китаю; перли — з узбережжя Перської затоки. Уздовж караванних доріг виникли поселення зі складами товарів, заїжджими дворами, саме тут велася місцева торгівля і селилися ремісники. Кочівники постачали каравани верблюдів провідниками з озброєною охороною. Вони стягували з них податки за прохід по своїй території. Продавали торговцям шерсть, шкіру і худобу.

Араби, як і всі інші кочові народи, славилися своєю гостинністю. На гостя не поширювався закон кровної помсти. Смертельний ворог, який встиг доторкнутися до намету,

Прибуття каравану для торгівлі.
Едвін Лорд Вікс

міг відчувати себе в цілковитій безпеці — він гість. Для нього різали останнього барана й останнього верблюда. Адже найбільша ганьба — погано прийняти гостя! Гість — свідоцтво мудрості господаря; гість — це джерело вістей; знання, потрібні для мудрих і далекоглядних рішень.

ДОІСЛАМСЬКІ ВІРУВАННЯ АРАБІВ. Здавна кожне плем'я арабів поклонялося своїм божествам. Вони обожнювали зірки, скелі, джерела води. З особливою повагою ставилися до жіночих божеств. Ушановували зображення богів, храм Кааба в місті Мекка. Богам приносили в жертву тварин. Існувало уявлення і про верховного бога, якого називали *Аллахом*.

Розклад первісного суспільства і зародження феодальних відносин привели до занепаду давніх релігійних вірувань. Торгівля арабів із сусідніми країнами сприяла проникненню в Аравію юдаїзму та християнства. В Аравії зародилося вчення халіфів, яке визнавало єдиного Бога і використовувало деякі вірування, що є спільними у юдеїв та християн.

ПОЧАТОК ПРОПОВІДІ МУХАММЕДА. Мухаммед (Мухаммад) належав до збіднілого роду й у 6-річному віці залишився сиротою. Про нього піклувалися родичі, а він пас їхніх кіз і овець. Пізніше Мухаммед займався торгівлею, але після одруження покинув цю спробу.

У 610 р. Мухаммед почав проповідувати нову релігію — іслам. Він стверджував, що немає інших богів, крім всемогутнього єдиного Бога — Аллаха, а себе називав посланцем Бога — його пророком.

У ранніх проповідях Мухаммед сміливо викривав мекканських багатіїв, засуджував тих, хто неправедно наживав багатство. Він закликав багатіїв допомагати бідним, сиротам і вдовам, а також викуповувати і звільняти рабів. У Мухаммеда з'явилися послідовники, що вбачали в ньому посланця небес. Усі, хто приймав нову релігію, називали себе *мусульманами*, тобто покірними Богові. Мухаммед закликав арабів припинити ворожнечу й об'єднатися, прийнявши єдину віру.

Іслам (з араб. — *покірність Богу*) — назва мусульманської релігії, заснованої **Мухаммедом**. Послідовники ісламу — мусульмани.

Мухаммед одержує перше одкровення від ангела (ілюстрація з манускрипту 1307 р.)

ОБ'ЄДНАННЯ АРАБІВ. У місті Мекка спочатку було небагато прихильників ісламу. Мекканська знать не хотіла втрачати свою релігію, що зміцнювала торгові зв'язки Мекки з арабськими племенами. Тому послідовники ісламу переслідувалися. Мухаммед зі своїми прихильниками переселився в сусідню оазу, що пізніше була названа на його честь **Мединою** — містом Пророка.

Храм Кааба
— головна
святиня ісламу

Більшість жителів Медини перейшла на бік Мухаммеда, а його противники були вигнані і частково знищені. До Медини звідусіль сходилися послідовники Мухаммеда. У боротьбі з Меккою вони досягали дедалі більших успіхів — перетяли шлях, який вів на північ, і захопили декілька багатих караванів. Тоді мекканці разом із союзними племенами обложили Медину. Але прихильники Мухаммеда заздалегідь підготувалися до облоги: вони вирили земляні укріплення і відбили напад мекканців.

У **630 р.** мекканська знать уклала з Мухаммедом угоду і відчинила перед ним браму Мекки. Більшість арабських племен прийняла іслам і визнала владу Мухаммеда. Опір непокірливих придушили військові загони. Мекка, як і Медина, стала «священним містом усіх мусульман». У Мецці розташовується головне святилище мусульман — **храм Кааба** (що в перекладі з арабської означає *куб*). Це — цегельний чотирикутний будинок, в одну зі стін якого вмонтована святиня мусульман — «чорний камінь», що впав з неба.

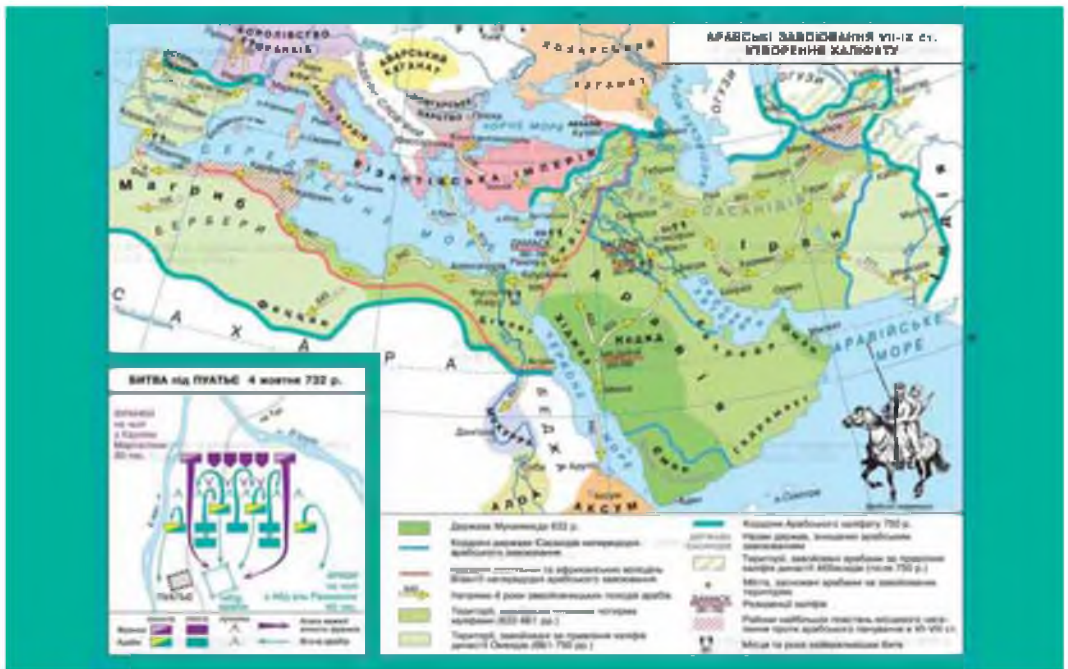
Так відбулося об'єднання арабів. Мухаммед став главою Арабської держави і мусульманської церкви. У його розпорядженні було військо, що складалося з ополчень племен. На час смерті Мухаммеда під владою мусульман перебувала вже велика частина території Аравії.

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ ЗА ОМЕЙЯДІВ. Після смерті Мухаммеда Арабською державою управляли халіфи (намісники пророка). У VII–VIII ст. вони завоювали всю Аравію.

Згодом численні загони арабів на верблюдах, конях, пішки вийшли за межі Аравійського півострова. Головною силою їхнього війська була швидка легка кіннота. Араби швидко завоювали Візантію та Іран. Населення, що потерпало від війн і важких податків, не чинило арабам

Мечеть
Омейядів

Карта
завоювань
арабів
у VII–IX ст.

серйозного опору. Місцеві жителі казали: «Бог помсти послав арабів, щоб звільнити нас від жорстокості ромуїв».

Найбільші території були завойовані за час правління халіфа **Омара**. Він був мудрим, вольовим, енергійним правителем, не любив розкошів. Його військо вирушило на Іран. У вирішальному бою, що тривав три дні, бойові слони іранців зім'яли ряди арабів. Проте араби почали відрубувати слонам хоботи, і ті, збожеволівши від болю, кинулися топтати лави іранських воїнів. Підійшло арабське підкріплення — й іранці були розгромлені. Втім, у арабів, що втратили третину війська, не було сил для переслідування ворога.

Через два тижні араби вступили в столицю Ірану, а через п'ять років завойовали весь Іран. Були підкорені Візантія, Палестина, Сирія, Єгипет, Лівія. Протягом VII–VIII ст. араби підкорили Вірменію, Грузію, Азербайджан, Іспанію, Середню Азію, Східний Іран, Афганістан, проникли в Північно-Західну Індію.

Так від берегів Атлантики до меж Індії та Китаю утворилася величезна держава арабів — *Арабський халіфат*.

Після Омара халіфом став **Осман** (644–656 рр.) із багатого мекканського роду Омейядів. Високі державні пости обіймали його родичі. Незадоволені правлінням Османа, вони підтримували двоюрідного брата Мухаммеда — Алі, що був одружений з єдиною дочкою пророка. Прихильники Алі

стверджували, що престол має належати Алі та його нащадкам. Їх почали називати *шиїтами* (від слова «шиа» — група, партія). На бік шиїтів перейшла частина знаті, бедуїнів (кочівників), селян.

Чимало шиїтів під виглядом прочан прибуло до Мекки. Вони вчинили заколот і вбили Османа. Халіфом було проголошено Алі (656–661 рр.). Але намісник Сирії з роду Омейядів розпочав проти нього воєнні дії.

Частина шиїтів вважала, що халіфом можна обрати будь-якого мусульманина, і не обов'язково родича пророка. Близько 12 тис. осіб відокремилися від війська Алі і заявили: «Немає халіфа інакше, як з волі Бога і народу». Їх стали називати *хариджитами* (що означає «ті, що вийшли»). Хариджити обрали свого халіфа.

Халіф Алі всіляко переслідував хариджитів. За кілька років він знищив їхні головні сили. За це навіть багато колишніх прихильників Алі почали його ненавидіти. Одного разу, коли Алі входив у мечеть, його закололи хариджити.

Престол халіфа перейшов до роду **Омейядів**, які правили з 661 р. до 750 р. Столицею халіфату став *Дамаск* — місто в Сирії.

У халіфаті велика частина землі належала державі, менша частина була в руках родичів халіфа. Земельні ділянки віддавали за службу військовим. Намісники за рахунок податків утримували правителів і війська, керували загарбницькими походами.

Усі неараби повинні були сплачувати податок за землю від 1/3 до 2/3 врожаю — продуктами і грошима. Мусульмани платили менші податки, ніж немусульмани. Це змушувало багатьох жителів завойованих країн приймати іслам.

Халіфи з роду Омейядів були *сунітами*. Вони визнавали священною книгою ісламу не тільки **Коран**, а й **Суну** — збірник сказань і висловлювань про діяння Мухаммеда, що служили поясненням до Корану. Суніти визнавали халіфа главою ісламу. А шиїти не вважали Суну священною книгою і вимагали, щоб віруючими керували духовні наставники — *імами* (що означає «ті, що стоять попереду»). Шиїти поклонялись одночасно Мухаммеду й Алі, а священними, крім Мекки та Медини, вважали міста, пов'язані з Алі та його нащадками.

Повстання проти Омейядів розпочалося в Середній Азії, а звідти перекинулося на Іран та Ірак. Військо халіфа зазнало поразки. Халіф утік спочатку до Сирії, а звідти в Єгипет, де був убитий.

Коран — священна книга мусульман

Каліграфічний
запис
МОЛИТВИ

МУСУЛЬМАНСЬКА РЕЛІГІЯ. Мусульманство сформувалося з елементів юдаїзму, християнства, вчення халіфів і домусульманських вірувань. Іслам покладає на правовірного мусульманина п'ять основних обов'язків: 1) вірити, що існує лише один Бог — Аллах, а Мухаммед — його пророк; 2) молитися п'ять разів на день; 3) дотримуватися головного посту протягом місяця всім, крім хворих і немовлят, від світанку до заходу сонця; 4) витратити п'яту частину доходу чи здобичі на милостиню — на допомогу бідним або сиротам, щоб звільнитися від гріхів; 5) якщо можливо, здійснити хоча б один раз за життя паломництво до святих місць — Мекки та Медини.

Іслам закликав мусульман до священної війни проти «невірних» — послідовників інших релігій. У Корані сказано, що вбиті на такій війні мусульмани негайно потрапляють у рай; участь у ній звільняє від усіх вчинених раніше гріхів.

Уявлення про світ, викладені в Корані, в основному подібні до тих, що містяться у Біблії. У Корані сказано, що Аллах створив світ за шість днів: спочатку він подбав про небо, світила, а потім про Землю. І на ній, щоб закріпити її нерухомо, звів гори. Аллах створив живих істот, на шостий день створив із глини першу людину — Адама, а із його ребра — Єву. Сьомий день (у мусульман це п'ятниця) вважається днем відпочинку. В ісламі є уявлення про страшний суд, про рай і пекло.

Коран вимагає повної покірності волі Аллаха. Найтяжчий гріх — зречення віри. Розроблені на основі Корана правила поведінки називаються *шаріат* (тобто «правильний шлях»). Мусульманин повинен бути скромним і терплячим, мужньо переносити всі життєві труднощі та негаразди; не вбивати, не красти, не брехати, любити ближнього, шанувати батьків, підтримувати родичів. Прощення взаємних образ вважається похвальним, але у певних випадках іслам визнає право на криву помсту. Коран закликає людину працювати заради досягнення райського блаженства. Мусульманам забороняється пити вино, грати в азартні ігри.

Коран (з араб. — читання) — священна книга ісламу, в якій за часів халіфа Османа були записані пророцтва Мухаммеда.

Іслам установлює панування чоловіка в сім'ї; жінка і діти залежать від чоловіка і батька. Мусульманину дозволялося мати не більше чотирьох дружин, якщо

він може їх утримувати. Розлучення допускається і відбувається тільки з ініціативи чоловіка, який може вигнати дружину.

У середні віки іслам дуже впливав на звичаї і побут, право і мораль арабів, а також на жителів завойованих ними країн.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Із легендарної біографії Мухаммеда

Потім люди приймали іслам юрбами з чоловіків і жінок, так що поширилася слава про іслам по Мецці і говорили про нього. Далі Аллах наказав своєму посланникові провістити те, що надійшло до нього, сказати людям про своє посланництво і закликати до нього. Минуло три роки відтоді, як Мухаммед приховував посланництво своє і тримав його в таємниці доти, доки Аллах не звелів розповісти про нього.

Сподвижники Мухаммеда йшли в міжгір'я для молитви, вони ховалися. І от, коли Сад-ібн-Абу-Ваккас із групою сподвижників Мухаммеда був в одному з міжгір'їв Мекки, застала їх група багатобожників, а вони молилися. Ті стали осуджувати і ганьбити їх, поки не вступили в бійку з ними. Тоді Сад ударив одного з багатобожників щелепою верблюда і поранив його. Це була перша кров, пролита в ісламі.

Як, судячи з документа, відбувалося поширення ісламу?

ЗНАННЯ ТА КУЛЬТУРА АРАБСЬКОГО СВІТУ. Арабський халіфат часів Омейядів був побудований на взірці Візантійської імперії. Араби не нав'язували свою віру примусово, терпимо ставилися до іновірців, особливо до юдеїв та християн, яких називали «народами Писання». Універсальною мовою ісламу стала арабська, що сприяло поширенню знань. Арабська *література*, і особливо поезія, стала взірцем для багатьох цивілізованих народів.

Араби відіграли велику позитивну роль у поєднанні досягнень давньо-

Мечеть «Купол Скелі» в Єрусалимі було збудовано в 687–691 рр. на місці юдейського храму Соломона. Оздоблена складним геометричним орнаментом, мечеть є зразком раннього мусульманського архітектурного стилю.

MMMCDLXXVIII

3478

Зіставте зручність запису римськими та арабськими цифрами одного і того самого числа.

римської культури, здобутків греків та інших народів. Один із найважливіших винаходів — *десяткову систему числення* — араби перейняли в Індії (тому індійські цифри ми називаємо арабськими).

Дуже широкими були знання арабів у галузі *медицини*, в тому числі з хірургії.

Араби були гарними *астрономами*. Спеціальний пристрій — астролябія — допомагав орієнтуватися на місцевості по зірках та подорожувати пустелями й морями.

Араби досягли великої майстерності в мистецтві *орнаменту* (за ісламом, зображувати людей та тварин було заборонено). Вишукані зразки арабської *архітектури* VII–IX ст. дійшли й до наших днів.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Якими були доісламські вірування арабів?
2. Що проповідував Мухаммед?
3. Як відбулося об'єднання арабів?
4. Хто такі шиїти, суніти?
5. Які держави були завойовані арабами?

Мислю творчо і самостійно:

6. Як ви вважаєте, чому іслам набуває дедалі більшого поширення у світі?

Умію працювати з картою:

7. Покажіть на карті кордони Арабського халіфату.

Обговоріть у групі:

8. Поясніть причини воєнних успіхів арабів.
9. Які культурні й наукові досягнення середньовічних арабів є популярними в сучасному світі?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ВАМ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ: ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ

- 630 р. • початок правління Мухаммеда у Мецці
- 644—656 рр. • правління халіфа Османа
- 656—661 рр. • правління халіфа Алі

Мандрівка друга

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ:

- Середньовічне суспільство та християнська церква
- Рицарські традиції. Замки
- Виникнення міст, їх забудова і мешканці
- Ремесло та цехи. Торгівля й гільдії
- Розвиток техніки та повсякденне життя людини у середні віки

§ 8. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА

Пригадайте, які заняття людей були основними в Стародавньому світі. Якою була роль релігії в суспільстві?

ТРИ СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА. У середньовічному суспільстві з об'єднанням країн усе населення перетворилося на підданих князя, короля, царя. У цей час серед населення виділилось *три стани*. Зразком станової організації була середньовічна Франція.

Першим станом вважалось *духівництво*. На нього покладался обов'язок молитися, заступатися перед Богом за грішників. Усі світські феодалі належали до *другого стану* — *дворянства*. Обов'язок дворян полягав у тому, щоб воювати, захищати короля та його підданих від ворогів. Духівництво і дворянство мали певні привілеї, тобто права, що належали тільки їм. Зокрема, вони були звільнені від сплати податків королю.

Решта населення (*ремісники, купці, селяни*) належала до *третього стану*. Його обов'язком було працювати і своєю працею утримувати два вищі стани. Керівна роль у третьому стані належала заможним городянам.

Ця соціальна структура суспільства була освячена християнською церквою, яка підтримувала теорію щодо «природності» такої будови суспільства, даної від Бога.

Стан — це велика група людей з однаковими правами й обов'язками, які передаються у спадок.

СЕНЬОРИ ТА ВАСАЛИ. У період феодалної роздробленості феодалі ділилися на сеньйорів і васалів. Заможний феодал віддавав частину своїх земель із селянами дрібним феодалам як винагороду за службу. Власник землі вважався *сеньйором* (старшим) стосовно

Визначте, представники яких станів середньовічного суспільства зображені на мініатюрі.

цих феодалів, а феодали, що одержували від нього землі, ставали його *васалами* (підданими).

Васал був зобов'язаний за наказом свого сеньйора вирушати в похід разом зі своїм загоном воїнів, брати участь у суді сеньйора і допомагати йому порадою, в разі потреби викуповувати сеньйора з полону, нести інші витрати. А сеньйор захищав своїх васалів від нападів інших феодалів і від повсталих селян.

Часто між сеньйорами і васалами виникали конфлікти. Іноді васали виступали проти своїх сеньйорів або не виконували їхніх наказів. У такому разі їх силою змушували підкоритися. Сеньйори могли змусити васалів брати участь у війні, якою тривалою вона не була б. Однак відносини між сеньйорами і васалами були вигідними для феодалів.

ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ МОГУТНОСТІ ФЕОДАЛІВ.

На початок X ст. велика частина земель у Західній Європі належала феодалам. На землях колишнього вільного села виникло *феодалне помістя* — велике господарство землевласника, в якому працювали залежні селяни.

У центрі помістя розташовувалось обгороджене панське подвір'я. Тут розміщувався будинок феодала або його управителя, комори для зберігання зерна й інших продуктів, стайня, хлів, пташник і псарня. Часто феодал мав свій сад і город.

Орна земля в помісті поділялася на дві частини: панські поля і селянські наділи. Усе зібране з панських полів повністю надходило в комори феодала. Туди віддавали й значну частину врожаю залежні селяни.

Феодалізм (від лат. feodum — *маєток*) — суспільно-господарська система, яка ґрунтується на взаємній залежності між людьми, ієрархії влади, великому землеволодінні феодалів, від яких залежали селяни. Феодалізм виник у Європі з часів Ранняго Середньовіччя, а його ознаки досі існують у деяких країнах Азії та Африки.

Пташник як одна з господарських споруд феодалного помістя (середньовічна мініатюра)

Сінокіс.
Готична
мініатюра
братів
Лімбург

У селі налічувалося близько 10–15, іноді 30–50 дворів. Кожна селянська сім'я мала власні знаряддя праці, робочу худобу, будинок. Працюючи на земельному наділі, селянин годував себе і родину феодала. На своїх волах, своїми знаряддями праці він обробляв і свій наділ, і поле свого власника.

ЖИТТЯ СЕЛЯН. Селяни об'єднувались у *сільські громади*, які залежали від феодалів. Громада відала господарськими справами. Для того щоб усі селяни мали однакові умови для господарювання, громада виділяла кожному селянину рівноцінні за якістю ґрунту смужки землі — *наділи*. Коли роз-

починати жнива, де і що сіяти, селяни вирішували спільно на зібранні. Зазвичай поля засівали однаковими зерновими культурами. Це робилося для того, щоб розпочинати і закінчувати польові роботи одночасно, бо після збирання врожаю нива перетворювалася на загальне пасовище. Кожний селянин міг користуватися луками, лісами, водоймами.

Громада зобов'язувалася підтримувати мир і порядок на своїй території, розшукувати злочинців. Вона намагалася зберегти селянські звичаї, влаштовувала свята й ігри, розв'язувала суперечки при поділі сімейного майна. Усією громадою селяни часто чинили опір панові, добивались обмеження феодалських повинностей.

Селяни забезпечували себе, свого пана, його родину, слуг і гостей продуктами сільського господарства, виробами різних ремесел. У помістях були майстерні, в яких майстри виготовляли зброю, тканини, одяг тощо. Таким чином, усе необхідне для життя селян і феодалів вироблялося в їхньому господарстві.

Ані феодали, ані селяни майже нічого не купували. Лише їздили по сіль і залізо в ту місцевість, де їх видобували і вимінювали на продукти. Торгівля була нерозвинена, адже у всіх помістях виробляли майже одне й те саме. Тому навіть у феодалів рідко були гроші. Отже, панувало **натуральне господарство**.

СВІТ СЕЛЯНИНА. Світогляд селянина формував, насамперед, *храм*. Відвідування храму вважалося релігійним і моральним обов'язком віруючого. Мрії і помисли віруючих були спрямовані на порятунок душі. Всі погляди людини були звернені до Бога.

Серед селян були поширені і давні, *дохристиянські уявлення про світ*. Вони відображалися в міфології і народній творчості щодо походження Землі, Всесвіту, явищ природи. Природа була для селянина живим світом, населеним таємничими силами, органічною частиною якого була і людина. Селяни зберегли давні уявлення про рослини, тварин, духів, що управляють світом. Існували численні обряди. Участь у цих дійствах, вірили люди, захищала від несприятливих впливів. Поширені були також вірування в «нечисту силу», здатну заподіяти лихо.

У селян формувалися й удосконалювалися *морально-етичні норми*. Основними складовими народної моралі споконвічно були повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, цінності людських взаємовідносин, знання свого родоводу. Засуджувалися пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність.

Натуральне господарство — такий тип господарювання, за якого виробництво спрямоване на задоволення власних потреб, а не на продаж; усе необхідне виробляється всередині господарства.

Оранка: селяни обробляють свої земельні наділи. Франція, XV ст.

Цінність людини визначалася насамперед її ставленням до праці. Навіть народження дитини сприймалося свідомістю селянина як поява нового трудівника чи трудівниці. Вже з малих років дітей залучали до посильної праці.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Про взаємні зобов'язання васала і сеньйора (лист Фульберта, єпископа Шартрського, до Гільйома, герцога Аквітанії, 1020 р.)

Хто клянеться у вірності своєму сеньйорові, завжди має пам'ятати про такі зобов'язання: ... не завдавати шкоди тілу сеньйора; не видавати його таємниць і не посягати на безпеку його укріплень; не чинити опору його праву, суду і всьому іншому, що стосується його становища і прав; не завдавати шкоди його володінням; не заважати йому досягти тих вигод, яких він легко може досягти; ...а також завжди додержувати вірності, в якій клявся. І сеньйор в усьому цьому повинен точно так само робити щодо свого вірного (васала).

На підставі документа визначте, якими були відносини сеньйора і васала, їхні взаємні зобов'язання.

Повинності селян

Вульфард — людина залежна, дружина ж у нього вільна, її звать Ермоарою, у них троє дітей. Має ця людина одну ділянку землі, що складається з ріллі, винограднику та лугу. Він має сплачувати військовий збір — 10 мір вина за те, що пасе свою худобу на монастирському лузі, ще три міри й одне поросся. За свою землю він зобов'язаний орати на панському полі (*зазначено розмір ріллі*). Повинний збирати хліб у полі, рубати для пана ліс, возити хліб і ліс на панський двір, працювати на цьому дворі скільки накажуть. Крім цього, він повинний давати панові щороку три курки, 15 яєць. Якщо йому накажуть везти вино, він зобов'язаний це виконати... І на лузі накосити (*зазначено кількість*) сіна.

Визначте основні повинності селянина. Що спільного та відмінного в становищі залежного селянина і раба часів Стародавнього Риму?

Косар
точить косу
(Рельєф
фасаду собору
Паризької
Богоматері.
Франція, XIII ст.)

РОЛЬ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СТАНОВЛЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА.

У середні віки релігія мала величезне значення для суспільства в усіх частинах світу. Вона впливала на правління країнами та на розвиток мистецтва і науки, формувала тогочасний спосіб мислення людей, була частиною повсякденного життя. Релігійні організації посіли панівне становище в суспільстві, і сама релігія стала невід'ємною частиною буття всіх народів.

Християнство, що виникло ще за доби Римської імперії, отримало особливу організацію — **церкву**.

Християнська церква відігравала особливу роль у встановленні середньовічного суспільства в Європі. Церква визначала не тільки правила богослужіння, а й норми моралі і поведінки «добрих християн». Видатним мислителем середньовіччя та вчителем християнства, одним із «батьків церкви» був **Августин Аврелій (354–430 рр.)**. Його шанують усі християни: в католицизмі його визнають святим, у православ'ї — блаженим, у протестантизмі він є знаменитим теологом та вчителем церкви.

Протягом усього свого життя Августин Аврелій шукав істину і дійшов висновку, що віра має першість над розумом. Він проголосив, що найвищим авторитетом і джерелом віри є християнська церква — непогрішна, носій «істини в останній інстанції». Це відповідало становищу в тогочасному середньовічному суспільстві, коли церква в Західній Римській імперії ставала дедалі сильнішою і впливовішою.

Християнська церква — 1) будівля, в якій відбувається богослужіння; 2) релігійна спільнота християн, релігійна організація, що має чітку ієрархію; життя церкви визначається християнськими правилами (канонами).

Католицька чаша для причастя

Святий Августин навчає в Римі (Розпис церкви Сант-Агостіно. Робота художника Беноццо Гоццолі)

Сторінка з трактату «Про град Божий»

Християнство прийняли багато варварських племен, король франків Хлодвіг та слов'янські племена.

У своєму філософсько-теологічному трактаті «Про град Божий» Августин розмежовує світ на духовний та земний, або державний. На думку Августина, людина повинна обирати, який світ для неї є найдорожчим. У світі земному людина живе недовго, але отримує всі земні блага, а у світі духовному вона переходить на новий рівень, наближається до Бога. При правильному існуванні у земному світі людина після смерті потрапляє у небесний світ (рай), де перебуває у постійному блаженстві біля Бога.

Життя людей було складним, поширені були злидні. Тому багато віруючих вважали за краще присвятити своє життя служінню Богу. Вони йшли в монастирі, які надавали медичну допомогу, освіту, роботу й притулок. Монастирі заохочували прочанство (подорож з метою здійснення релігійних призначень та поклоніння святим певної релігії) і благодатно впливали на людей у складні часи. В Європі (як і в Азії) посилювалися традиції чернецтва, що вимагало дотримання суворих правил і простого способу життя.

ЗНАЮ МИНУЛЕ — ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ — РОЗУМІЮ МАЙБУТНЄ: запитання й завдання

Знаю і систематизую нову інформацію:

1. Що таке «стан»? Назвіть три стани середньовічного суспільства.
2. Дайте визначення поняттю «феодалізм».
3. Охарактеризуйте взаємовідносини між сеньйорами і васалами.
4. Яку роль в житті селян відігравала громада?
5. Як називається релігійна організація християн? Оцініть її роль в становленні середньовічного суспільства.

Мислю творчо і самостійно:

6. Користуючись матеріалами підручника та іншими джерелами інформації, підготуйте розповідь або презентацію на одну з тем: «День селянина в середні віки», «Духовний світ селянина в епоху Середньовіччя».
7. Які ідеї Августина Аврелія були особливо важливими для християнського віровчення?

Обговоріть у групі:

8. Як ви розумієте вислів: «Васал мого васала — не мій васал»?
9. Що є свідченням того, що в добу Середньовіччя панувало натуральне господарство?
10. Чому деякі люди в минулому та сьогодні обирають служіння Богу в монастирях? Що ви знаєте про життя ченців?

§ 9. Практичне заняття. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ. ЗАМКИ

1. ЗАМКИ

Використовуючи текст підручника та ілюстрації, обговоріть у парах, яким був зовнішній вигляд замків. Поміркуйте, чому з часом замки перетворилися на міцні оборонні споруди. Підготуйте розповідь на тему «Життя в середньовічному замку» і представте її класу.

У центрі помістя стояв *замок феодала*. Він був його житлом і фортецею для захисту від завойовників і повсталих селян. Спочатку замки будували з дерева, а пізніше — з каменю. Замок часто зводили на пагорбі або на високій горі. Його оточували широким ровом, наповненим водою. Іноді замок будували на острові посеред річки або озера. Через рів перекидали звідний міст, у разі нападу ворога його піднімали за допомогою ланцюгів.

З башти над брамою варта постійно оглядала місцевість. А коли помічала вдалині ворога, подавала сигнал тривоги. Тоді воїни поспішали зайняти свої позиції на мурах і баштах.

Щоб потрапити в помешкання феодала, необхідно було подолати чимало перешкод. Вороги повинні були засипати рів і по відкритій місцевості наблизитися до мурів, потім вилізти на них по приставних штурмових драбинах або розбити тараном дубову, оковану залізом браму. Далі ворогам доводилося штурмувати другий, ще вищий, мур.

Над усіма будівлями замку височіла головна башта — *донжон*. У ній феодал зі своїми воїнами і слугами міг витримати облогу, навіть якщо інші укріплення були захоплені. У середині башти один над одним розташовувалися

Донжон.
Типова схема внутрішнього облаштування:
а — склад, колодязь, в'язниця;
б — каплиця і вартова;
в — велика зала;
г — спальня;
д — кімнати

Замок Лідс, Англія

Кам'янець-Подільська фортеця, Україна
(сучасні фото)